

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BÖLÜMÜ
DİN SOSYOLOJİSİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MİLLİYETÇİLİĞİN TÜRK LİSANI ÜZERİNDEKİ
TESİRİ: KAMUS-U TÜRKÎ VE LEHÇE-İ OSMANÎ
ÜZERİNDEN ANALİZİ

YUSUF AY

2501161141

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. İSMAİL DEMİREZEN

İSTANBUL-2020

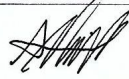
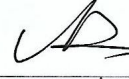
TEZ ONAY SAYFASI

	T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS TEZ ONAYI	
---	--	---

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : YUSUF AY Numarası : 2501161141
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Danışmanı : DOÇ. DR. İSMAİL DEMİREZEN
Tez Savunma Tarihi : 29.01.2020 Saati : 13:00
Tez Başlığı : "MİLLİYETÇİLİĞİN TÜRK LİSANI ÜZERİNDEKİ TESİRİ: KAMUS-U TÜRKİ VE LEHÇE-I OSMANİ ÜZERİNDEN ANALİZİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ALİ COŞKUN		KABUL
2- DOÇ. DR. İSMAİL DEMİREZEN		KABUL
3- DOÇ. DR. ÜMİT HOROZCU		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. HAMİT ER		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ FATMA ODABAŞI		

Versiyon: 1.0.0.2-61559050-302.14.06

ÖZ

MİLLİYETÇİLİĞİN TÜRK LİSANI ÜZERİNDEKİ TESİRİ: KAMUS-U TÜRKÎ VE LEHÇE-İ OSMANÎ ÜZERİNDEN ANALİZİ

YUSUF AY

Bu çalışma modern milliyetçiliğin Türkçeye olan etkisini incelemektedir. Toplumsal hadiselerin geniş kitleleri etkilemesinin izleri en iyi dil üzerinden analiz edilir. Dil bir toplum hakkında araştırmacıya birçok veri sağlar. Dile dair yapılan analizler dönem dönem toplumun neyin etkisi altında kaldığını söyler. Bu çalışmada da Fransız İhtilalinden sonra bütün dünyaya hızlı bir şekilde yayılan milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı Devleti’ni dil bağlamında nasıl etkilediği tahlil edilecektir. Bunun için Tanzimat Fermanı’ndan sonra bu topraklarda baş gösteren dil tartışmalarının merkezinde olan Şemseddin Sami’nin telif etmiş olduğu Kâmûs-i Türkî sözlüğü tercih edilmiştir. Bu sözlük kelimelerin anlam değişimlerinin gösterileceği kaynak olacaktır. Şemseddin Sami’den önce gelen ve kendisine bu sözlüğü yazmada yol gösterici olduğu söylenen Ahmet Vefik Paşa’nın Lehce-i Osmânî’si de kelimelerin değişime uğramadan önceki hallerini okuyucuya göstermektedir. Bu yüzden kelime analizlerin de alt zemin Lehce-i Osmânî iken üst sınır da Kâmûs-i Türkî olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Lehce-i Osmânî, Kâmûs-i Türkî, Osmanlı, Türk, Din sosyolojisi

ABSTRACT

THE İMPACT OF NATIONALISM ON TURKISH LANGUAGE: ANALYSIS THROUGH KAMUS-U TURKÎ AND LEHÇE-İ OSMANÎ

YUSUF AY

This study is researching the impacts of modern nationalism on the Turkish language. Traces of the impressions about the large mass changes due to social incidents are best analyzed with the language itself. Language provides lots of data to researchers when it comes to society. In this study, nationalist movements of thought which spreaded swiftly every corner of the word after the French Revolution, will be tackled specifically its impacts of how that movements of thought left a trace in the Ottoman Empire in terms of language. Therefore, the glossary called “Kâmûs-i Türkî” by the author Şemsettin Sami who was at the center of the language discussions after the hatt-i sharif of Gülhane, is preferred in particular. This glossary will be used as a source to expound in the semantic changes of the words. Lehce-i Osmânî by the Ahmet Vefik Pasha who was allegedly the mentor of Şemsettin Sami while committing to paper the Kâmûs-i Türkî, is expound the words’ former status before their semantic changes. Hence, Lehce-i Osmânî is determined as the substructure and Kâmûs-i Türkî is determined as superstructure along the words’ analysing process.

Key Words: Nationalism, Lehce-i Osmânî, Kâmûs-i Türkî, Ottoman, Turk

ÖNSÖZ

Çalışmamız modern milliyetçilik hadisesinin Osmanlı Devleti'ne olan tesirini dil bağlamında ele almaktadır. Avrupa'da başlayan milliyetçiliğin birçok çeşidi vardır. Bu yüzden kimi yazarlar milliyetçiliği devlet bağlamında ele almakta kimileri de ırk bağlamında ele almaktadır. Ancak tezimizin merkezinde milliyetçiliği dil bağlamında ele alan yazarların görüşleri önemli bir yer işgal etmektedir. Milliyetçiliği dil bağlamında ele alan yazarlar sözlük ve gramer çalışmalarına büyük önem vermişlerdir. Bu yüzden çalışmamızda Osmanlı Devleti'ndeki sözlük ve gramer yazını çalışmalarına geniş yer vermiştir.

Çalışmanın gayesi milliyetçiliğin Osmanlı Devleti'ne olan tesirini Türkçe üzerinden analiz etmektir. Bu yüzden her şeyden önce Türk'ün ve onun konuştuğu lisan olan Türkçenin tarihi ele alınmalıydı. Çalışmada da ilk olarak bu detay göz önünde bulundurulmuştur. Bundan dolayı Türk ve Türkçenin milliyetçilik hareketlerinden önce ne manaya geldiğine temas edilmiştir. Tez hususunda yaptığı yorumlarla bana destek olan danışmanım Doç. Dr. İsmail Demirezen'e teşekkür ederim. Tez aşamasında tashih hususunda yardımlarını esirgemeyen Muhammed Osman Doğan arkadaşşıma teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmam hususunda bana imkân sağlayan muhterem annem Nezihe Ay'a ve muhterem babam Halis Ay'a şükranlarımı sunarım.

Yusuf AY- İSTANBUL,2020

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	I
ÖZ.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
GİRİŞ.....	1
1. Tezin Konusu ve İşlenişi	Error! Bookmark not defined.
2. Tezin Hipotezi.....	Error! Bookmark not defined.
3. Tezin Sınırlılıkları.....	Error! Bookmark not defined.
4. Tezin Yöntemi.....	Error! Bookmark not defined.
BİRİNCİ BÖLÜM	7
MİLLETÇİLİĞİN LİSANİ KURAMLARI.....	7
1.1. Milliyetçiliğin Tanımı.....	7
1.2. Latince'nin Gerilemesi ve Modern Milliyetçiliğin Doğuşu	10
1.2. Herder ve Dilsiz Almanlar.....	21
1.3. Milliyetçilik ve Leksikografik Devrim.....	23
İKİNCİ BÖLÜM	27
MİLLİYETÇİLİK VE OSMANLI DEVLETİ	27
2.1 Milliyetçilik Öncesi Dönemde Osmanlı Devleti ve Türkler	27
2.2. Milliyetçiliğin Osmanlı Devleti'ne İntikali.....	30
2.2. Tanzimat ve Islahat Fermanı	33
2.3. Gazete ve Matbaa	36
2.4. Yeni Osmanlılar.....	39
2.4.1. Namık Kemal.....	40

2.5. Kanun-ı Esasi	42
2.6. Alternatif Arayışlar; İslamcılık ve Türkçülük	44
2.7. Lisan Tartışmaları.....	45
2.7.1. Milliyetçilikten Önce Türkçe	45
2.8.2. Tanzimat'tan Sonra Türkçe.....	47
2.7.3. Osmanlıca ve Türkçe	50
2.7.4. Ahmet Vefik Paşa ve Lehce-i Osmânî.....	52
2.7.5. Şemseddin Sami ve Kâmûs-i Türkî	56
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	62
KELİMELEERDEKİ DEĞİŞİMİN ANALİZİ.....	62
3.1. Kelimelerin Analizinde İzlenecek Metot	62
3.2. Kelimelerin Tarihsel Olarak Mukayesesi	63
3.2.1. Biat (بیعت)	63
3.2.2. Cins (جنس)	64
3.2.3. Cumhur (جمهور) - Cumhuriyet (جمهورية).....	66
3.2.4. Hamiyet (حمیت)	67
3.2.5. Hürriyet (حریت)	69
3.2.6. İstiklal (استقلال).....	71
3.2.7. Kavim (قوم).....	72
3.2.8. Meşveret (مشورت)	73
3.2.9. Milliyet (ملیت) – Milli (ملی).....	75
3.2.10. Müsavat (مساوات) - Müsavi (مساوی).....	77
3.2.11. Nizam (نظام).....	79
3.2.12. Osmanlı (عثمانلی).....	81
3.2.13. Osmanlıca (عثمانلیجه)	82
3.2.14. Serbestiyet (سریستیت).....	83
3.2.15. Teşri (تشریع).....	85
3.2.16. Türk (ترك).....	86
3.2.17. Türkçe (ترکجه)	88
3.2.18. Ümmet (امت).....	89
3.2.19. Vatan (وطن) - Vatandaş(وطنداش)	91
SONUÇ.....	96
KAYNAKÇA.....	101
EKLER.....	109

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo I: Kâmûs-i Türkî'deki Mezkûr Kelimelerin Kâmûs-i Fransevî'deki Karşılıkları.....	109
Tablo II: Daha Önce Türkçede Olan ve Milliyetçilik ile Yeni Manalar Kazanan Kelimeler.....	110
Tablo III: Yeni Türetilen Kelimeler	111
Tablo IV: Manasında Birlik Olmayan Kelimeler	112
Tablo V: Manasında Birlik Olan Kelimeler	113

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	:	aynı eser
a.g.e.	:	adı geçen eser
bknz.	:	bakınız
bs.	:	baskı
c.	:	cilt
Çev.	:	çeviren
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	:	editör
h.	:	hicri
hz.	:	hazırlayan
no.	:	numara
s.	:	sayfa
t.y.	:	basım Tarihi Yok
y.y.	:	basım yeri yok
vd.	:	ve diğerleri

GİRİŞ

Modern Milliyetçilik denildiği zaman genel olarak Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan fikir akımı anlaşılmaktadır. Halbuki modern manadaki milliyetçiliğin izleri daha önceki devirlere götürülebilmektedir. Çıktığı ilk zamandan beri üzerine çok tartışmalar yapılan milliyetçilik Fransız İhtilali'nden çok önceleri başlamış bir fikri temayül ve içtimai bir hadisedir. Kendi gelişimi içerisinde birçok farklı hadiselerle isnat edilmiş, birçok farklı insanların katkı sağladığı söylenmektedir. Kimilerine göre felsefi kimilerine göre siyasî kavram olan milliyetçilik, ancak son yüzyılda kendini kabul ettirebilmiştir.

Bu tezde de milliyetçiliği dil-lisan bağlamında ele alan Avrupalı araştırmacılar tez için kalkış noktası seçilmiştir. Onlara göre millet olmanın ilk şartı kendi dilini oluşturmaktır veya var olan dile sahip çıkmaktır. İnsanlar farklı coğrafyalarda yaşasalar da onları bir arada tutacak yegâne şey dildir. Nitekim Avrupa'da modern milletlerin oluşumuna da Latincenin gerilemesi sebep olmuştur. Diğer yerel dillere soluk aldırmayan Latincenin Avrupa'da önemini kaybetmeye başlaması aynı zamanda yerel diller için bir saha oluşmasına fırsat verir. Yani hem yerel dillerin ortaya çıkması Latinceyi geriletmiştir hem de Latincenin gerilemesi bu yerel dilleri ortaya çıkarmıştır. Bu iki hadise ana sebep iken bunların yanında matbaanın çıkması, Luther'in kiliseye Almanca ile karşı çıkması gibi ivme kazandırıcı olaylarda bu iki sebebi etkileyen alt sebepler olmuştur. Yerel diller bir millet dili olmaya başladıktan sonra ise bu dillerin tarihi, sözlüğü ve gramer çalışmaları baş göstermeye başlar. Toplumsal olayların dile yansısıyla bu dillerdeki bazı kelimeler de tahvile uğrar.

Tezin I. Bölümü'nde ilk olarak milletlerin oluşumunu dil bağlamında ele alan yazarların tezleri göz önünde bulundurularak konuya giriş yapılacaktır. Daha sonra Avrupa'da başlayan ve bazı yazarlarca sözlükler çağı olarak isimlendirilen döneme geçilecektir. Bölümün son kısmında da bu milli hareketler sonucunda dildeki değişen kelimelere misaller verilecektir.

II. Bölüm'de ise çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da başlayan milliyetçilik hareketlerinden nasıl etkilendiği işlenecektir. III. Selim dönemiyle

Batı'ya yüzünü dönen Osmanlı Devleti çok hızlı bir değişimler geçireceği bir döneme girmiştir. III. Selim'in Fransızlarla olan irtibatı İhtilale gebe olan Fransa'dan bazı fikirlerin girmesine sebebiyet verir. Bu fikirlerin yansımasının en net hâli Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle görülür. Ferman ilan edildikten sonra kurulduğu ilk günden beri Millet Sistemi esasına göre yönetilen tebaa, din ayrımı ortadan kaldırılarak vatandaş konumuna gelmiştir. Aynı süreç içerisinde matbaanın Osmanlı'ya intikali de yavaş yavaş bir kamuoyu oluşturmaya başlar. Lakin tabedilen gazeteler haberleşmeden de öte gidişattan rahatsızlık duyan insanların aynı çatı altında toplanmasına vesile olur. Böylece Yeni Osmanlılar denilen bir grubun oluşmasına sebebiyet verir. Grubun içinde Namık Kemal, Şinasi, Ziya Paşa gibi kendi döneminde ses getirmiş olan kişiler bulunmaktadır. Namık Kemal'in ise bu insanların arasında hususi bir yeri vardı. Çünkü onun, modern milliyetçiliğin Türkçeye getirdiği kelimeleri yerleştiren kişi olduğu söylenmektedir.

Modern milliyetçilik hareketleri ile nasıl ki Avrupa'da bir sözlük çağı başladıysa aynı sürece maruz kalan Osmanlı Devleti'nde de bir sözlük çağı başlar. Milliyetçilik hareketleri ile insanların kavmî soylarının nereye dayandığına dair çalışmaları ilk önce takip ettiler, daha sonra da bu alanda bazı görüşler beyan ettiler. Bu görüşlerin bir kısmı bugün unutulmuş olsa da bazıları hala güncelliğini korumaktadır. Millet'in soyunun nereden geldiği sorusu aynı zamanda bu soyun tarih boyunca hangi dili konuştuğu sorusunu da meydana getirdi. Bu ise kimilerine göre Türkçeydi. Aynı yıllarda Osmanlı Devleti parçalanma tehlikesinden kurtulmak veya vuku bulacaksa bile bu hadiseyi geciktirmek için bir Osmanlı Milleti oluşturma peşindeydi. Bu çabasını kuvvetlendirmek için de yıllardan beri Türkçe olarak isimlendirilen Türk Lisanını, Osmanlıca olarak tesmiye etmeye başlar. Bu yüzden o yıllarda dil hususunda iki ana cephe görülmektedir. Bunların biri lisana Türkçe denilmesi gerektiğini söyleyen kesim, diğeri de lisana Osmanlıca denilmesi gerektiğini söyleyen kesimdir. Lakin Türkçe denilmesini söyleyen kesim de kendi içerisinde farklı gruplara ayrılmaktaydı. Kimileri bu isimlendirmeyi Rus toprakları tahakkümü altında kalan Türkler ile olan bağların kopmaması için, kimileri de devletin Osmanlıcılık politikasına karşı koyduğu için bu ismi tercih ediyordu. İşte böyle bir ortamda dönemin aydınları hem Türklerin soyu hakkındaki görüşlerini hem de konuşulan lisan

hakkındaki görüşlerini bu alanda neşretmiş oldukları kitaplar ile ifade ettiler. Misal olarak Türklerin soyunun Çağataylar olduğunu söyleyen kimseler Türkçeyi de Turan dillerinden biri addettiler. Devletin Osmanlıcılık politikasını desteklemek isteyen kimseler de lisanın üç dilden (Arapça, Farsça, Türkçe) mürekkep olduğunu söyleyip Osmanlıca dediler.

II. Bölüm’de ise Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki milliyetçi hareketlerden nasıl etkilendiği izah edilecektir. İlk olarak tarihi bir arka plan oluşturulacaktır. Daha sonra kültürel zeminde ne gibi yansımaların olduğuna değinilecektir. Bu analizlerden sonra Osmanlı’daki dil tartışmalarına temas edilecektir. Bölümün son kısmında iki sözlük yazarından telif ettikleri sözlükleri ile birlikte bilgi verilecektir. Bu iki sözlük; Şemseddin Sami’nin Kâmûs-i Türkî’si ile Ahmet Vefik Paşa’nın Lehce-i Osmânî’sidir. Telif ettikleri sözlükler bakımından halef-selef denilebilecek olan iki yazarın dil hakkındaki görüşlerine de yer verilecektir.

III. Bölüm’ün konusu ise Modern Milliyetçi düşüncelerin Osmanlı’ya intikali sebebi ile dildeki kelimelerin nasıl tahviller geçirdiğidir. Bunun yanında o dönemde milliyetçiliğin tesiri ile türetilmiş yeni kelimeler de bu bölümün konusu dahilindedir. Ahmet Vefik Paşa’nın sözlüğü kelimelerin ilk hallerinin arz edilmesi için tercih edilmiştir. Şemseddin Sami’nin sözlüğü ise değişen kelimelerin mesnedi olacaktır. Şayet yeni türetilen kelimeler bu sözlüklerde yok ise o dönemde neşredilmiş diğer sözlüklerden yardım alınacaktır.

Sonuç bölümünde ise tez, üç bölümüyle birlikte değerlendirilecektir. I. Bölüm’deki Avrupa’da başlayan milliyetçilik ile II. Bölüm’deki Osmanlı Devleti’ndeki milliyetçilik karşılıklı olarak süreç bakımından değerlendirilecektir. Çünkü görüleceği üzere Avrupa’daki süreç ile Osmanlı İmparatorluğu’ndaki süreç farklılık arz etmektedir. III. Bölüm’deki kelimelerin nasıl tahviller geçirdiği veya yeni türetilen kelimeler hangi gaye ile türetildiğinin izahı da sonuç bölümünde olacaktır.

Tesirli toplumsal hadiselerin analizi dil üzerinden de yapılabilmektedir. Bu tezde de milliyetçiliğin Osmanlı Devleti’ne tesiri, değişen ve yeni türetilen kavramlar üzerinden analiz edilmeye çalışılacaktır. Tezin başlıca soruları şunlardır; Türkçe milliyetçilik hareketlerinden önce nasıl bir dildi? Milliyetçilik düşüncesi Türkçeyi

nasıl etkilemişti? Fransızca üzerinden Türkçeye tercüme edilen kelimeler hangi esas üzerinden yapılmıştır? Uzun yıllar Türkçe diye tesmiye edilen lisan neden Osmanlıca olarak tesmiye edilmeye başlanmıştır? Değişen kelimelerin hangi anlamları ön plana çıkmaktaydı?

Çalışmada anlamları değişen kelimelerin, kullanıldığı zaman bir anlam bütünlüğü içerisinde kullanılıp kullanılmadığı da incelenecektir. Türetilen kelimelerin ilk hangi metinlerde geçtiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bununla kelimenin ne gaye ile kullanıldığı bilgisine varılmak istenmektedir. Seçilen sözlükler arasında yaklaşık on yıllık bir zaman dilimi vardır. Bu iki sözlük üzerinden yapılacak analizde kelimelerin on yılda nasıl değişimler geçirdiği de gözlemlenecektir. Modernleşen Osmanlı Devleti'nde devletin üç önemli metni olan Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanuni Esasi önemli bir yer işgal etmektedir. Bu üçünün teze alınmasının sebebi ise, bu metinlerde kullanılan kelimelerin o dönemdeki manaları yansıtıp yansıtmadığı bilgisine ulaşma isteğidir. Bu cihetten, kimi yazarların Kanuni Esasi için “kavram kargaşası altında yapılan anayasa” yorumunun doğru olup olmadığı irdelenecektir.

Çalışma, başlıkta geçen ilk sözlüğü yani *Lehce-i Osmânî ve Kâmûs-i Türkî*'yi esas almaktadır. Milliyetçiliğin Osmanlı Devleti'ne olan tesirinin inceleneceği II. Bölüm'de Fransız İhtilali vukuu bulmadan tahtta olan III. Ahmet'in dönemi (1703-1730) tarih olarak başlangıç noktası seçilmiştir. Bu bölüm *Kâmûs-i Türkî*'nin yayımlandığı 1901 yılına kadar getirilmiştir. Kelime analizlerinde, kelimelerin değişiminin inceleneceği metinler de bu tarihler arasından seçilmiştir. Bu tarihlerde neşredilmiş olan bu iki sözlük dışındaki sözlükler ise, tezin merkezinde olmayacaktır. Ali Suavi'nin 1870 yılında neşrettiği *Kâmûs'u'l-Ulûm ve'l-Maarif* adlı Ansiklopedik sözlüğü, Hüseyin Remzi'nin 1888 yılında hazırlamış olduğu *Lügat-i Remzi* adlı sözlüğü, Ebüzziya'nın 1891 yılında neşrettiği *Lügat-i Ebüzziya* adlı sözlüğü yine aynı yıl neşredilen Muallim Naci'nin *Lügat-i Nâci* adlı sözlüğüyle birlikte 1895 yılında Mehmet Salâhi'nin *Kâmûs-i Osmânî* adlı sözlüğü tezin kapsamı dışındadır. Bu eserlerin merkeze alınmamasının birkaç sebebi vardır. Bunların ilki bu sözlüklerin bazılarının ansiklopedik şekilde hazırlanmış olmasıdır. Bazıları ise tezin konusu bakımından araştırmacıya yeterli veri sunmamaktadır. Üçüncü ve en önemli sebep ise bu sözlüklerin hiçbiri neşredildiği tarihlerde Şemseddin Sami'nin yayımlamış olduğu

sözlük kadar ses getirmiş değildir. Aynı zamanda Sami'nin Fransızca kelimeleri muhtevi bir sözlüğünün olması bu çalışmanın konusu açısından önem arz etmektedir. Çünkü Türkçeye yeni giren veya yeniden mana kazanan kelimelerin hemen hemen hepsi Fransızca üzerinden gelmiştir.

Seçilen kelimeler 23 adet olup bunlar, o dönemin en çok kullanılan kelimelerindendir. Aynı zamanda bu kelimelerin, hangi Fransızca kelime esas alınarak bu manada kullanıldığı da kolaylıkla tespit edilebilmektedir. İzi sürülemeyen veya o dönemde çok büyük değişime uğramayan kelimeler tezin kapsamı dışında tutulmuştur. Bunlarla beraber teknik bir anlam ifade eden kelimelerde teze dahil edilmemiştir. Dışarıda bırakılan kelimeler adet bakımından çok olup tezin iddiasını değiştirecek türden değildir. 20. yüzyılda neşredilmiş olan *Kâmûs-i Türkî*'nin milliyetçilik sonrası yazılan ilk meşhur sözlük olmasına rağmen değişen kelimelerin sayısı az olmuştur.

Kelime analizlerinin yapıldığı III. Bölüm'de kimi zaman üç sözlük kaynak gösterilecektir. Bunların ilki Mehmet Esat Efendi'nin 1801 yılında ilk defa "Türkçe" kelimeleri esas alarak neşrettiği söylenen *Lehçet-ül Lügât* adlı sözlüğüdür. Bu sözlük Türkçede değişime uğrayan veya daha sonraki yıllarda türetildiği iddia edilen kelimeler için kaynak teşkil edecektir. Fransızcanın tesiri altında değişen kelimelerin tahviline de kaynak teşkil edecek olan sözlük James William Redhouse'ın 1842 yılında neşretmiş olduğu *Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye* adlı sözlüğüdür. Ancak bu çalışmada sözlüğün 1880 yılında genişletilmiş olarak basılan 2. baskısı kullanılmıştır. Kimi zaman da kelimelerin Fransızca asıllarını görebilmek için Şemseddin Sami'nin *Kâmûs-i Türkî*'den yaklaşık 10 yıl önce neşretmiş olduğu *Kâmûs-i Fransevî* (1881-1882) adlı sözlüğü kullanılmıştır. Bu sözlük aynı zamanda kimi yerlerde tanımlama farklılığından dolayı *Kâmûs-i Türkî* ile mukayese edilmiştir.

Çalışma asgari olarak yüz yıllık bir tarihi süreci işlemiştir. Bu yüz yıllık dönemdeki her yazarın eserlerinin incelenmesi oldukça zor olduğu için III. Bölüm genel olarak Namık Kemal'in yazıları üzerinden ilerleyecektir. Milliyetçilik/Batılılaşma sebebi ile ilan edilen Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi metinleri ise çalışmanın merkezinde yer alacaktır.

Tezin din sosyolojisindeki yerine gelince; bazı batılı yazarlar milliyetçiliği bir fikri akım olarak görmemektedirler. Onu daha çok toplumsal bir hadise olarak görmektedirler. Bu yüzden milliyetçiliğin bir fikir adamının söylediği şeyler üzerinden analiz edilemeyeceğini ifade etmektedirler. Bir analiz söz konusu ise bunu toplumu oluşturan fenomenlerden biri ile yapmak gerektiği söylenmektedir. Bu çalışma da bu fenomenlerden biri olan dil seçilmiş.

Tezde kullanılan yöntem dokümantasyon yöntemi/analizidir. Dokümantasyon yöntemi geçmişte olmuş ve bitmiş olan hadiseleri yazıya geçirilmiş tarihi verilerle – kitap, arşiv, belge, ansiklopedi, mektup- inceleyen araştırmaya ve analize denmektedir. Bu yöntemde çalışmanın başlığına uygun kaynaklar esas alınmaktadır. Çalışmanın konusu milliyetçilik ve dil bağlamında ele alındığı için çalışmanın kaynakları da bu konuya uygun bir şekilde seçilmiştir. Bu yöntem geniş bir süreç analizi yapılmak istendiğinde tercih edilmektedir. Ancak bu geniş süreç kimi zaman araştırmacıya birçok kaynak sağlamaktadır. Bu yüzden tezin kaynakları sınırlandırılmıştır.

İlk olarak tezin merkezinde olan iki sözlük taranmış ve teze alınacak 23 adet kelime seçilmiştir. Bu kelimelerin birkaçı hariç her biri tek tek ele alınmıştır. İlk önce *Lehce-i Osmânî*'deki daha sonra da *Kâmûs-i Türki*'deki tanımlar alt alta yazılmıştır. Tanımlar arasında mukayese edilmiş ve kelimede bir anlam değişmesi varsa veya kelime yeni türetilmiş ise bu gösterilmiştir. Bu değişim ve türetmenin sebebi iki sözlüğün müellifi üzerinden izahı mümkünse yapılmıştır. İlerleyen kısımlarda -ihtiyaç duyulduğu anlarda- kelimenin daha önceki sözlüklerde olup olmadığı araştırılmıştır. Akabinde kelimedeki değişim veya kelime türetimi toplumsal nedenlerle izah edilmiştir. Bu aşamada kimi yazar ve şairlerden metinler kaynak olarak kullanılmıştır. Bu yüzden kimileri gazete metni iken kimileri de şiirdir. Tezin konusu olan 23 kelime ise Latin harfleri esasıyla alfabetik sırayla şöyledir; Biat, cins, cumhur, cumhuriyet, hamiyet, hürriyet, istiklal, kavim, meşveret, milliyet, milli, müsavat, nizam, Osmanlı, Osmanlıca, serbestiyet, şura, teşri, Türk, Türkçe, ümmet, vatan ve vatandaş. Bunların arasında o dönemden önce hiç kullanılmayan kelimeler, yani o dönemde türetilmiş olanlar varsa bu belirtilmiştir. Modern manada ilk kimin kullandığı veya hangi metinde kullanıldığı verisine ulaşılabildiği zamanlarda bu zikredilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLETÇİLİĞİN LİSANİ KURAMLARI

1.1. Milliyetçiliğin Tanımı

Milliyetçilikten bahis açmak veya onu izah etmek oldukça zor bir meseledir. Zira teşekkül ettiği ilk günden beri farklı şekillerde ele alınan, muhtelif manaları ifade eden bir kavram olmuştur. Sanayi devrimi, Fransız ihtilali gibi hadiseler bu kavramı terim kılarken geç dönemde vuku bulan Dünya Savaşları da bu kavramın farklı bir şekilde ele alınmasına sebep olmuştur. Hatta Birinci Dünya savaşından sonra bu düşünce dünyadaki her kıtaya yayılmıştır. Büyük Harp'ten önce “düvel-i muazzama”, “itilâf devletleri”, “ittifak devletleri” var iken; harpten sonra “cemiyet-i akvam”la başlamak üzere “Birleşmiş Milletler”, “esir milletler”, “sosyalist halklar”, “İslâm milletleri” ilh. ortaya çıkar¹. Elbette kavramın farklı şekilde ifadelendirilmesinin birçok sebebi vardır. Bu sebeplerden biri milliyetçilik kavramını, merkeze alınan farklı bir mefhumla ifade etmektir. Misal olarak devleti merkeze alarak bir millet tanımı yapmak, kültür merkezli yapılacak millet tanımından farklı olacaktır. Bu çalışmada milliyetçiliği dil bağlamında ele almaktadır. Bundan dolayı I. Bölüm'ün başlığını “Milliyetçiliğin Lisani Kuramları” olarak tespit edilmiştir.

Milliyetçilik kavramının veya düşüncesinin ne zaman ortaya çıktığı netlik kazanmış bir hadise değildir. Bu kavram hakkında ittifak edilen bir mesele var ise o da kavramın, Fransız İhtilali'nden sonra siyasi güç ve bir ideoloji olarak kullanılmaya başlanmasıdır. Yani sözcüğün bu modern anlamı 18. yüzyıldan eskiye dayanmamaktadır. Kavramın akademik bir zeminde tartışılması da 1920'li yıllarda olduğu belirtilmektedir.² Kavramın etraflıca ele alınması, tartışılması ise daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir. 1968- 88 döneminde milletlerin ve milli hareketlerin ne olduğu, tarihsel gelişmede nasıl bir rol oynadığı sorununa gerçekten ışık tutan çalışmaların sayısı, iki kat daha uzun olan bir zaman dilimini kapsayan önceki

¹ Elie Kedourie, **Avrupada Milliyetçilik**, çev. Haluk Timurtaş, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1971 s.VII.

² Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları**, 6.bs., Ankara, Doğubatı Yayınları, 2016 s.29.

dönemdeki çalışmalardan fazladır.³ Meseleyi karmaşık hale getiren bir diğer unsur ise, ilk dönem filozofları veya düşünürlerinin bu kavramı müstakil bir şekilde ele almamasıdır. Bu kavrama zemin hazırladığı iddia edilen düşünürler, bunu farklı bir kavram üzerinden milliyetçik düşüncesine temas ederek yapmışlardır. Başka bir ifadeyle “diğer -çilik’lerle kıyaslandığında milliyetçilik kendine Hobbes’lar, Tocqueville’ler, Marx’lar ya da Weber’ler ölçeğinde büyük düşünürler yaratmamıştır.”⁴

Türkçedeki millet kelimesinin aslı Arapçadır. Kelime İbranice ve Aramice’deki konuşmak, söylemek manasına gelen melek kelimesinden gelmektedir. Arapça’da ezberden yazdırma, dikte etme manasına gelen kelime, bu lisanda işitilen, okutulan veya dikte edilmesi ve yazılması manasında din kelimesi yerine kullanılır olmuştur. ⁵ Yani Arapçada, millet-i İslam, millet-i yahud ve millet-i nasraniyye terkipleri mana olarak İslam, Yahudi ve Hristiyan dinlerine tekabül etmektedir. Nitekim ayette geçen “millet-i İbrahim”⁶ terkihi de buna delalet etmektedir. Kelime Türkçeye de Arapçadaki manasını muhafaza ederek geçmiştir. Lakin Batı’da çıkan fikri ve siyasi akımlar neticesinde “nation” kelimesinden mülhem farklı anlamları da ihtiva etmeye başlamıştır.

“Millet (Nation)” kelimesi 13. yüzyıldan beri kullanılmakta ve Lâtince doğum anlamına gelen “nasci” kelimesinden türemektedir. Romans* dillerinde “nation” kelimesi yerli lakin başka dillerde ise dışarıdan alınmış bir kelimedir. ⁷ *Natio* şekline dönüştüğünde, doğum ya da doğum yeri açısından birleşen insanlar grubu manasına gelir. Yalın kullanımıyla millet (nation), hiçbir siyasî atıf taşımamakla birlikte, bir insan türüne ya da ırksal bir gruba işaret eder.”⁸

³ E.J Hobsbawn, **1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik “Program, Mit, Gerçeklik”,** Çev. Osman Akınhay, 4.bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010, s.17.

* Latince’den gelen İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, Portekizce ve Rumence gibi diller.

⁴ Benedict Anderson, **Hayali; Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması,** çev. İskender Savaşır, 9. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2017, s.19.

⁵ Recep Şentürk, “Millet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),** İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2005, c. 30, s. 64-66

⁶ Ali İmran 3/95, Nahl 16/123

⁷ Hobsbawn, **Milletler ve Milliyetçilik,** s.31

⁸ Heywood Andrew, **Siyasi İdeolojiler,** çev. Ş.Akın, A.K. Bayram, vd. Adres Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2013, s.161

Bu bakımdan, Roma halkından (Populus Romanus) bahsedilebilir, ama Roma Milleti (Natio Romanorum) denmezdi: Bu terim hususiyle yabancıların topluluğu için kullanılıyordu.⁹ Ya da filolojinin iddia ettiği gibi “nation” sözcüğünün ilk anlamı köken ya da soya işaret etmektedir.¹⁰ Kavramın siyasi olarak ilk kullanımı ise Fransız ihtilali ile vuku bulmuştur. İlk kullanan kişinin ise Jakobenlere karşıt olan bir Fransız papazı Augustin Barruel olduğu söylenmektedir.¹¹

Fransız tarihçi Guillaume de Bertier de Sauvigny'ye (1912-2014) göre, teknik bir terim olarak "Milliyetçilik" Batı literatüründe ilk defa 1798'de görülmüş, fakat 1830'a kadar bir daha kullanılmamıştır. Daha sonraki dönemlerde kelimenin kullanılışı, geç on dokuzuncu asırdan erken yirminci asra kadar seyrek. Bu dönemde Millet kelimesi terim olarak değil, daha ziyâde "halk" manasında kullanılmıştır. Milliyetçiliğin bir terim olarak ortaya çıkması ve gelişmesi ise kimilerine göre de İtalyan düşünür Giuseppe Mazzini ile birlikte vuku bulmuştur.¹²

Milliyetçilik düşüncesine katkısı olan yazarlar kendilerine farklı zeminler seçmişlerdir. Bu da “milliyetçilik” kavramının farklı şekilde ele alınmasına sebep olmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi ilk dönemlerde “nation” kavramı üzerine müstakil bir çalışma yapmış bir entelektüel yoktur. Millet düşüncesini besleyen ve ona temel hazırlayan çağdaş düşünürler/filozoflar birbirinden bağımsız bir şekilde meseleyi ele almıştır.

Elie Kedourie'e göre millet düşüncesinin temelleri Kant ile atılmıştır.¹³ Bir diğer kişi ise Jean-Jacques Rousseau'dur. Rousseau “toplum sözleşmesi” adlı eserinde milletlere dair net bir tanımlama da bulunmaz. Lakin zikredilen kitapta devlet-halk ilişkisini işlediği için kendisine önem atfedilmiştir. Kendisinin “genel irade” ve “milli egemenlik” kuramları bu tanımlamanın merkezini oluşturmuştur. Andrew Heywood'a göre Fransız İhtilalinin vuku bulmasına sebebiyet veren düşüncelerin temeli Jean-

⁹ Kedourie, **Avrupada Milliyetçilik**, s.5

¹⁰ Hobsbown, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.30

¹¹ Heywood, **Siyasi İdeolojiler**, s.161

¹² Durmuş Hocaoglu, “Dersimiz Milliyetçilik: XXVIII, Millet: Bir 'Büyük Aile, **Yeniçağ Gazetesi**, (11 Mayıs 2017), s.13

¹³ Kedourie, **Avrupada Milliyetçilik** s.13

Jacques Rousseau ile atılmış ve bundan dolayı kendisi “Modern milliyetçiliğin babası” olarak nitelendirilmiştir.

“Rousseau yönetimin, kralların mutlak iktidarına değil, tüm toplumun bölünmez kolektif isteğine bağlı olarak şekillenmesini savundu. Fransız İhtilâli boyunca sözü edilen bu inançlar, Fransız halkının yadsınamaz hak ve görevleri olan “vatandaşlar” oldukları ve bundan böyle kraliyet iktidarının “teb’aları” olarak görülemeyecekleri şeklinde mütemadiyen yansıtıldı. Böylece egemen iktidar, “Fransız milleti”yle kadim hâle geldi. Fransız İhtilâli’nin ortaya çıkardığı milliyetçiliğin şekli, bundan dolayı, kendi kendini yöneten halk ya da milletin vizyonuna bağlı kalacaktı. Başka bir ifadeyle, artık millet sadece doğal bir topluluk değil, aynı zamanda, doğal siyasî bir topluluktur.”

Milliyetçilik kavramının kökenlerini dayandırdığı bir diğer isim ise Johann Gottfried Herder’dir. Herder 19.yy’da yaşamış, Alman Romantik düşüncesinin oluşumuna ve gelişimine katkı da bulunmuş bir filozoftur. Lakin Herder’in geç dönemde yaşamış olduğu göz önünde bulundurulursa 19. yüzyıldan önce milliyetçiliğin oluşmasına katkı sağlamış veya zemin hazırlamış olayları dil bağlamından ele almak daha isabetli olacaktır. Bu yüzden ilk olarak Feodal dönemdeki dilsel farklılıkların ve değişikliklerin milliyetçilik düşüncesine nasıl zemin hazırladığı izah edildikten sonra Herder’in görüşlerine yer verilecektir.

1.2.Latince’nin Gerilemesi ve Modern Milliyetçiliğin Doğuşu

Benedict Anderson’a göre modern milliyetçilik düşüncesinin temelleri Avrupa’da, Latincenin terk edilip yerine yerel/halk dillerinin geçmesiyle atılmıştır. Milletlerin ortaya çıkışını dil bağlamında ele alan Anderson milletleri “hayali cemaatler” olarak tanımlamaktadır.

Millet hayal edilmiş bir siyasal topluluktur, kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir. Hayal edilmiştir, çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak,

onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplamalarının hayali yaşamaya devam eder.¹⁴

Anderson’a göre milletleri doğuran birçok etken söz konusudur. Lakin en etkili faktör ise kapitalizmin doğmasıdır. Aynı yıllarda matbaanın çıkmış olması kapitalizm için bir nimetti. Var olan her şeyi meta haline dönüştüren kapitalist anlayış, bu davranışını matbaa üzerinden de yürüttü. Matbaalarda kitapların basımı ile, kapitalizmin doğası icabı bir kitap pazarı da oluştu. Böylelikle matbaacıların kitap basmalarıyla beraber “ulusal sınırları yok sayan uluslararası” yayınevlerinin temelleri atılmış oldu. Kapitalistlerin daha çok satış yapabilmek için daha çok kişiye ulaşmaları gerekmektedir. Bu yüzden matbaacılık, devletlerin var olan sınırlarının ötesine yayıldığı için matbaa yeni düzenin ilk habercisi olmuştur.

Matbaacılığın çıktığı ilk dönemlerde Avrupa’da geçerli olan dil ise Latinceydi. Latince hem devlette görev yapan hem de din sınıfına mensup olan insanların yazarken kullandığı bir dildi. Tore Janson’ın ifadesiyle;

“Öncelikle, en baştan itibaren bütün Romalı yazarlar homojen bir dil kullanmıştı. Lehçe farkları yoktu; çünkü dilin yazı biçimi elbette Roma’da konuşulan dili temel alıyordu. Bu durum, Roma şehrinin siyasal ve düşünsel etkinliğin tartışılmaz merkezi olduğu, gerisinin ise sadece çeper bölgeler statüsünde bulunduğu gerçeğini yansıtıyor... Cicero da Caesar da devleti yönetmiştir; tarihçiler Sallustius ve Tacitus yüksek rütbeli birer komutan ve yetkiliydi; filozof Seneca ise, İmparator Neron’un hem muhafızı hem de öğretmeni idi. Şairler Vergilius ve Horatius güçlü kişiler değillerdi, fakat İmparator Augustus’un himayesi altındaydılar. Roma edebiyatını şekillendirenler, iktidarın kalbine yakın duran insanlardır.”¹⁵

Latince ilk olarak İtalya’nın birkaç dilinden biriydi. Gelişmeye başladıkça Yunanca kendisine rakip olmuştur. Lakin Romalılar Yunanca konuşan halklara kendi siyasi üstünlüklerini kabul ettirdikten sonra, Yunanca Latinceye tehdit olma vasfını yitirir.

¹⁴ Anderson, **Hayali Cemaatler**, s.20

¹⁵ Tore Janson, **Dillerin Tarihi**, çev. Mehmet Doğan, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 125-126

Bundan sonra kültürde ve siyasette egemen dil Latince olur. Kendini tehdit edecek herhangi bir dil çıkmayana kadar Latince bu egemenliğini uzun yıllar korur.

Latince yazılmış olan din bilim “ve tarih yapıtları, kilise ayinleri, iş belgeleri, yalnızca eğitilmişler içindi. Okumayı bilmek, kısaca Latince okuma bilmektir. Bir hukuksal belgede, istisnai olarak ulusal dil kullanıldığı görülürse, bu kural dışı durum, nerede ortaya çıkarsa çıksın, mutlaka bir cehalet belirtisiydi.”¹⁶ Yani diplomasideki ve din alanındaki metinlerle temas kurmak için Latince bilmek esastır. Aynı zamanda Roma, öncelikli askerî bir güçtü. İmparatorluğun her tarafına yayılmış birçok askeri üs mevcuttu. Ordunun da dili Latince idi. Bu sebepten ötürü asker olmak isteyen bir insandan beklenen şeylerden biri de kesinkes Latince bilmesiydi. Bu alanlardan birinde bulunmak isteyen bir kişinin Latince bilmemesi bu alanlara nüfuzunu mâni kılıyordu. Aslında Latincenin sağlamış olduğu bu ortam kişiyi mecburen üst sınıfa mensup hale de getiriyordu. Yerel dillerde henüz yazılı kültürün yaygın olmaması - belki de böyle bir kültürün olmaması- okur-yazarlığı Latince merkezli kılıyordu.¹⁷ 12. yüzyılda Avrupa’da kurulan ilk üniversitelerin dili Latinceydi. Latince kimsenin anadili değildi. Lakin eğitim görmek için onu öğrenmek şarttı. Yüksek eğitim sadece Latince veriliyordu ve uluslararası temaslarda Latince konuşuluyordu.¹⁸ Latincenin yegâne dil olarak kabul görmesi İmparatorluğun çöküşüne kadar böyle devam etmiştir.

19

Her ne kadar iki dile sahip insanlar mevcutsa da o tarihlerde insanlar genel olarak tek dil kullanıyordu.

Bir yandan, hemen her yerde kültür dili olarak Latince; diğer yandan, tüm farklılıkları içinde gündelik konuşma dilleri; hemen hemen tüm feodal dönem süresince yaşanan şaşırtıcı ikilem. Bu durum tamamen Batı uygarlığına has bir özellikti ve onun, komşularıyla kesin bir şekilde farklılaşmasına neden oluyordu. Çünkü, Kelt ve

¹⁶ Marc Bloch, **Feodal Toplum**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Savaş Yayınları, 1983, s.105

¹⁷ Bknz: Janson, **Dillerin Tarihi**, s. 123-136

¹⁸ Janson, a.g.e, s.205

¹⁹ Hayes de modern milliyetçiliğin ortaya çıkışında “Latincenin nisbi zayıflaması” faktörünü de sayar. Hayes Carlton J.H., **Milliyetçilik Bir Din: Batı Siyasal Düşüncesinde “Ulusçuluk” Tasavvurları**, çev. Murat Çiftkaya, 2. bs., İstanbul, İz yayıncılık, 2010, s.46-48

İskandinav dünyası, Yunan Doğusu ve İslamiyet, ulusal dillerde yazılmış zengin şiirsel ve didaktik edebiyatlara sahiptiler.²⁰

Matbaacılık ortaya çıktığı ilk zamanlarda kendine pazar olarak Latince bilen insanları görüyordu. Ama bu insanların sayısı da Avrupa’da pek azdı. “Az sayıda insan Latinceyi ana dili gibi konuşabiliyor, daha da azı Latince rüya görüyordu”. Latince üzerinden kendine Pazar üreten kapitalizmin bu pazardaki etkinliği takriben 150 yıl sürmüştür. Çünkü Katolik kilisesinin kütüphanesi dahi Latince kitaplar konusunda doygunluğa ulaşmıştı.²¹ Bu yüzden matbaayı elinde bulunduranlar yeni pazar arayışlarına girerler. Bu arayışta ise kendilerine en çok Latincenin engel olduğunu görürler ve daha çok yerli dillere yönelmeye karar verirler. Böylece insanlara Latince üzerinden değil de yerel diller üzerinden ulaşmaya başlanır.

Kapitalizmin halk dillerinin yaygınlaşması yolunda yarattığı devrimci etki Anderson’a göre üç dışsal etkenden dolayı ivme kazanmıştır. Birincisi ve en az önemli olanı Latincenin kendi içindeki değişimi idi. Latince, kilisenin dili olmasından dolayı kendisine kutsiyet atfedilen bir dildi. Bu yüzden erken dönemlerde ona karşı çıkmak kiliseye karşı çıkmak demektir. Lakin Reform hareketinin başlaması ile bu düzen sarsılmaya başlanır. Latince, Kilisedeki egemenliğini 16. yüzyılın ilk yarısındaki Reform hareketine kadar sürdürür. Reformla birlikte Protestan kiliseleri, ibadeti ulusal dilleriyle yapmaya başlar. Katolik kilisesi ise, Latince konusundaki ısrarını sürdürür. Hatta 1960'lara kadar bu dil, dünyanın her yerindeki Katolik kiliselerinin mihraplarında konuşulmuştur.²² Bu yüzden kapitalizmin kendi pazarı için kullandığı Latince artık eski büyüsunü kaybeder.

İkinci etken ise, Anderson’un “kendi başarısını büyük ölçüde kapitalist yayıncılığa borçlu olduğunu” söylediği Reform hareketidir. Matbaa çağından önce hâkim gücün (Kilisenin) girdiği her mücadeleyi zaferle sonuçlandırmasının en büyük sebebi, “iç iletişim” araçlarının karşı taraflarında bulunan düşmanlarına göre çok daha iyi olmasıdır. Kapitalizmin yeni bir pazar oluşturmak için yerel dilleri teşvik etmesi

²⁰ Bknz: Bloch, **Feodal Toplum**, s.103

²¹ Anderson, **Hayali Cemaatler**, s.55

²² Bknz. Janson, **Dillerin Tarihi**, s.134

Luther (veya Protestanlık) için paha biçilmez bir fırsattı. Zira Reform karşısında yer alan insanlar Latince kalesini müdafaa etmekteydi. Protestanlık taraftar toplamak için Latinceyi hiç bilmeyen veya az bilen insanları kendine muhatap alıyordu. Protestan reformcular İncil çevirileri, broşür propagandası, müdafaa ve tenkit yazıları için yerli dilleri kullanarak halk desteği aradılar; Katolikler de onlara aynı şekilde cevap veriyordu.²³ Bu yüzden “din tartışmaları aynı zamanda diller arası bir mücadele”²⁴ haline gelir.

Martin Luther kendi tezlerini 1517’de Wittenberg katedraline çiviledikten sonra tezlerin hepsi hemen Almancaya tercüme edilir. Tezler 15 gün içerisinde hemen hemen her bölgeye ulaşır. 1520-1540 yılları arasında yayımlanmış Almanca kitaplar, 1500-1520 yılları arasında yayımlanmış Almanca kitapların üç katı kadar fazlaydı. 1518- 1525 yılları arasında satılan bütün Almanca kitapların üçte biri Luther’in eseri idi. Luther’in kitlesel bir topluluğu muhatap olarak yazmış olduğu eserin bu denli okunmuş ve yayılmış olması Luther’in ilk best-seller yazar olmasına sebep olmuştur.²⁵

Üçüncü etken ise “mutlakiyetçi olmaya aday bazı monarkların” halk dillerini idari ve siyasi alanda merkezileşmek için kullanmasıdır. Nitekim Avrupa’da mutlak monarşiler dönemine kadar bir yandan Kilise iktidarının simgesi durumundaki Latince, diğer yandan feodal parçalanmışlığı yansıtan çok sayıdaki yerel dil ve lehçe, devletin eylem ve işlemlerinin gerçekleştirildiği yönetim diliyle bir tezat oluşturmuyordu. Tam bir dilsel çoğulculuğun hâkim olduğu bu dönemde din dili, yönetimin ve din adamları sınıfının bir imtiyazı olarak öne çıkıyordu.²⁶ Mutlak monarşilerin kendi tebaasına sahip olabilmesi için yerel dillerden birinin devlet dili haline gelmesi gerekiyordu. Bu yüzden İspanya’da, krallığın vesayetindeki Kastilyanca, milli dil haline geldi; Katalan, Bask ve Galikyan dilleri, tali diller ya da “lehçeler” konumuna indirgendi. Fransa’da, Fransızca, Proves ve Breton dillerinin rağmına öne çıkarıldı. Britanya’da, İngilizce, Gal ve Kelt dillerine tercih edildi.²⁷ Dante de o yıllarda İtalyan kimliğinin oluşması

²³ Carlton, **Milliyetçilik Bir Din**, s.47

²⁴ Janson, **Dillerin Tarihi**, s.206

²⁵ Anderson, **Hayali Cemaatler**, s.54

²⁶ Hüseyin Sadoğlu, **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, 2. bs., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s.1

²⁷ Carlton, **Milliyetçilik Bir Din**, s.49-50

için dilsel bir çabaya girmişti. Dante'nin dileği, İtalya için yeni bir dil yaratmaktı; bunun sebebiyse, siyaseten birleşmiş, yeni bir ülke istemesiydi. İlahi Komedyası bir dil modeli oldu ve İtalyancayı, Avrupa'nın başlıca dillerinden biri kıldı. Bizzat Dante ortaya çıkmamış olsa, muhtemelen İtalyancaya hala Sicilyaca deniyor olacaktı.²⁸ İtalya'nın ortak bir yazı dili ve ortak bir edebiyat mirası olması, sonraki yüzyıllarda İtalya'nın siyasi bir yapı kazanması fikrine güçlü bir destek sunacağından, büyük önem taşıyacaktı. Bilindiği üzere İtalyan devleti, 19. yüzyılın ortasında, Dante'nin zamanından en az beş yüzyıl sonra vücut buldu.²⁹

Latincenin hem üst sınıf lisanı olması hem de kiliseye mensup insanların daha çok konuştuğu bir dil olması onun halk dili olmasına engel olmuştur.³⁰ Üstelik çok az kişinin Latince dışında herhangi bir dili biliyor olması da toplumda büyük bir birliğin oluşmamasına etkendi. Bundan sebep monarkların Latinceyi devlet dili gibi sahiplenememesi ve Latincenin halka da nüfuz etmemiş bir dil olması, bu dilin yerel diller karşısında önem kaybetmesini hızlandırmıştır. Böylelikle yerel dillere sahip olmaya doğru giden düzen, Anderson'un hayali cemaatler olarak tesmiye ettiği millet mefhumunun temellerini atmıştır. (Erken) İngilizce ile temasa geçen İngilizler İngilizce konuşanlarla, Fransızca konuşan halklarınsa kendi lisanslarını konuşan insanlarla bir cemaat oluşturmalarına sebebiyet vermiştir. Artık İngilizce yazarlar, tabi olarak İngiltere'ye özgü konular üzerinde duruyor, Fransızlar aynı şeyi Fransa, İtalyanlar da aynı şeyi İtalya için yapıyorlardı.³¹ Nihayetinde “yeni ulusal toplulukların hayal edilebilirliğine asıl olumlu etkide bulunan şey, yeni üretim ve üretim ilişkileri sistemi (kapitalizm), bir iletişim teknolojisi (matbaa) ve insanlığın mahkûm olduğu dilsel çeşitlilik arasındaki, belki de rastlantısal ama altüst edici etkileşimdi.”³² Bugün de çoğu araştırmacı, konuşulan ya da yazılan standart dillerin,

²⁸ Janson, **Dillerin Tarihi**, s.167

²⁹ A.e., s.171

³⁰ Türkçede lisan ve dil kelimeleri farklı manalara gelmektedir. Dil; insanlar arasında tedavülde olan şey demektir. Bu, anlamlı sesler bütünlüğünden de anlamsız sesler bütünlüğünden de olabilir. Türkçede kullanılan, kuş dili, işaret dili ifadelerinde olduğu gibi. Lisan ise, bir millete mensubiyeti ile dilden ayrılır. Yani her lisan bir dildir. Ama her dil bir lisan demek değildir. Bu çalışmada da bu iki kelime, kendisini tefrik eden manalar gözetilerek kullanılmıştır.

³¹ Carlton, **Milliyetçilik Bir Din**, s.48

³² Anderson, **Hayali Cemaatler**, s.59

milli dillerin bu haliyle matbaa, kitlesel okuryazarlık ve dolayısıyla kitlesel eğitimden önce ortaya çıkamayacağına hem fikirdir.³³

Aslında Anderson'ın "hayali cemaatler" ifadesini Latincenin oluşturmuş olduğu yüksek sınıf için de kullanmak mümkün olabilir. Zira eğer ki Avrupa yeni bir toplumsal hayatta yeni bir düzen teşkil edecekse bunu ilk önce Latincenin üst tabakayı birleştiren gücünü bertaraf ederek yapması gerekiyordu. Böylece Latincenin onlara verdiği üst sınıf olma imtiyazı yerel dillerin etkisi ile ilk olarak sarsılacaktı daha sonra da ortadan kalkacaktı.

Anderson bu "rastlantısal ama altüst etici" etkinin üç farklı yoldan millet mefhumuna katkısı olduğunu ifade eder. Bunların en önemlisi Latincenin altından ve ama konuşulan halk dillerinin üstünde birleşik bir mübadele ve iletişim alanı oluşturan bir dilin doğmasıdır. Konuştukları takdirde birbirini anlamayan halklar artık yazı üzerinden bir birlik oluşturabiliyor ve birbirleri ile iletişime geçebiliyorlardı

Anderson'ın ikinci katkı olarak ifade ettiği şey ise yayıncılık dilinin, dillere bir sabite getirmesi olmuştur. "Bu sabitlik, uzun vadede, öznel millet kavramları için son derece merkezi bir rol oynayan kadimlik fikrinin inşa edilmesine katkıda bulunur."³⁴ Dil, yazı üzerinden bir bütünlük sağladığı için, toplumsal olaylar konuşma diline tesir ettiği gibi yazı diline tesir etmemektedir. Bu yüzden ileriki dönemlerde ortaya çıkan millet mefhumu, kendini yazılı kaynaklar sebebiyle bir yere ait hissedebilecektir. Yani kültür, sözlü bir şekilde nesilden nesile değişirken yazı ile değişmeyen bir forma kavuşacaktı. Bundan dolayı da nesiller arasında bir irtibat sağlanacaktı. Son etken ise kapitalist yayıncılık eski idari halk dillerinden farklı olarak bir iktidar dili yaratmıştır. Bu da diğer etkenlerden bağımsız bir şey değildir aslında. Yayıncılığa daha müsait olduğu veya daha çok tercih edilen bir lehçenin diğer lehçeleri geri de bırakacağı aşikardır.

Hobsbawn ise modern millet tanımının var olmadığı dönemleri "ön-millî bağlar" tabiriyle ifade eder. Ona göre millet olmanın üç temel şartı vardır. Bunların ilki milletin, "mevcut devletle tarihsel bağı ya da oldukça eskiye dayanan ve yakın döneme

³³ Hobsbawn, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.25

³⁴ Anderson, **Hayali Cemaatler**, s.60

uzanan geçmişle olan bağıdır.” İkincisi “yazılı bir milli edebi ve idari anadile sahip olan, yerleşik bir kültürel elitin varlığı.” Yazar burada Almanya ile İtalya’yı misal olarak verir. Çünkü hem Alman milletinin uyanışında hem de İtalyan milletinin oluşumunda bu iki milletin de sahip oldukları ya da çoğunluğunu Almanların veya İtalyanların oluşturduğu bir toprak parçaları yoktu. Aynı şekilde o tarihlerde hem Almanca konuşan hem de İtalyanca konuşan insanların sayısı da pek azdı. Nitekim yazar İtalyan birliğinin kurulduğu zaman İtalyanca konuşan insanların sayısının yüzdelik dilimde 2.5 olduğunu ifade edilir. * Herder’de aşağıda bahsedileceği üzere Almanca’ya vurgu yaparken bu dilin elitler üzerinden gelişmesine kastetmektedir.

Aslında Hobsbawn’ın dil hakkındaki bu kriteri sadece Almanlar ve İtalyanlar için geçerli değildir. Çünkü bir dil bir milletin lisanı olmaya başladığı zaman, bu, o topraklarda herkes tarafından konuşulduğu veya yazıldığı için olmamıştır. Fransa’da Fransız dili kendi milletini ortaya çıkartırken, o coğrafyada Fransızca konuşan insanların sayısı yüzde 12 veya 13 olduğu, 1789 yılında kendini Fransız olarak tanımlayan insanların yüzde 50’sinin de Fransızca bilmediği söylenmektedir.³⁵ Bir başka misal ise 19. yüzyılda Finlandiya’nın dil hadisesidir; 18. yüzyılda Finlandiya’nın resmi dili İsveççedir. Ülkenin 1809’da çarlıkla birleşmesinden sonra resmi dil Rusça olur. Fin ve Fince üzerinde uyanmakta olan milli duygu kendini ilk olarak Latince ve İsveççe üzerinden ifade eder.³⁶ 1820’den sonra ise bu ilgi kendini halk dilinde ifade eder. Tekâmül safhasındaki Fin milliyetçiliğinin öncüleri ise meslekleri dille uğraşmak olan insanlardı: yazarlar, öğretmenler, vaizler ve avukatlar.³⁷ Yani okuma yazma bildiği için küçük bir azınlık olan insanlardır.

İkinci bölümde daha detaylı görüleceği üzere Türkler için de aynı şey söz konusu idi. Dil hareketlerinin başladığı 19. yüzyılda o zamanki Osmanlı tebaası arasında birçok insan Boşnakça, Rumca, Yunanca, Ermenice, Arnavutça vb. konuşuyordu. Türkçe ise belli bir kesim tarafından hem konuşuluyor hem de yazılıyordu. O yıllarda okur yazar olan insanların çok olmadığı da rivayet edilmektedir. Lakin azınlık da olsa okur-yazar

* İtalyan birliği 1860 yılında kurulmuştur.

³⁵ Hobsbawn, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.80

³⁶ Anderson, **Hayali Cemaatleri**, s.90

³⁷ Hung Seton-Watson, **Nations and States An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism**, London, t.y., 1977, s.72

kitlenin bu konuda hususi ve baskın bir çaba göstermesi diğer dillerin Türkçeyi perdelemesine mâni olmuştur, Osmanlı yöneticileri içinde Türkçe bilmeyenlerden söz edildiği bir ortamda dahi.³⁸ Bu yüzden Türkçe de yazarın ifadesi ile “yerleşik kültürel elitin varlığı” ile var olmuştur. Milletin de ortaya çıkması bu dil esas alınarak olmuştur. Yazarın üçüncü kriteri ise “kanıtlanmış bir fetih yeteneğidir.” Bu üç kriterinde devlet tanımına hatta belki ulus-devlet tanımına zemin hazırladığı da düşünülebilir. Zaten Hobsbawn milleti dilden çok devlet ile ilişkilendirir. Dilin millet olmanın tek faktörü olmadığını buna etki eden önemli faktörlerden biri olduğunu belirtir.

Peki insanlar milli dil olmadan nasıl anlaşıyorlardı. Bu soruyu hem Anderson hem de Hobsbawn farklı şekillerde cevap vermiştir. Lakin her ikisinin de vermiş olduğu cevap birbirleriyle bağlantılıdır. Anderson milli diller ortaya çıkmadan önceki devri “Burjuvazi öncesi toplumlar” olarak ifade eder. Anderson’a göre Latincenin hâkim olduğu zamanlarda bu birliktelik dil üzerinden yapılmıyordu. Feodal dönemde insan toplulukları sınıflar halinde idiler. Üst tabakanın insanları üst tabakayla, alt tabakanın insanları alt tabakayla muhatap olurdu. Bu yüzden bir soylunun, soylu olduktan sonra nereli olduğunun hiçbir önemi yoktu. Kurulan ilişkiler “akrabalık, himaye ve kişisel sadakatlerin ürünüydü”. Siyasetin merkezinde kişiler olduğu için siyasette de kişisel bir tavır söz konusuydu. Bundan dolayı Fransız soylular, Fransız monarklara karşı, İngiliz kralına, paylaşılan bir dil ve kültür zemini üzerinde değil, Makyavelci hesaplar bir yana, paylaşılan akrabalıklar ve dostluklardan ötürü yardım edebilirdi. Böyle bir durumda hanedanlıkların bağlarının kuvvetlenmesi için yapılan evliliklerde dilin ve kültürün çok da etkisinin olmadığı düşünülebilir.³⁹ Nitekim söz konusu evlilik türlerinin Batı dillerine mahsus bir kelime ile ifade edilmesi de buna delalet eder.⁴⁰

³⁸ Çetin Yetkin, **Başlangıçtan Atatürk’e Türk Halk Eylemleri**, 4. bs., Ankara, Ümit Yayıncılık, 1996, s.148

³⁹ Anderson, **Hayali Cemaatler**, s.93

⁴⁰ Endogami- Egzogami: “(Fr. Mac Lennan) İçerden evlilik... İngiliz uygarlık tarihçisi John Ferguson Mac Lennan, ilkel toplumlarda, eşlerini kabilenin dışından bulmak zorunluğuna exo- gamie ve içinden bulmak zorunluğuna endo- gamie adını vermiştir. Daha sonra yapılan incelemeler içerden evliliğin önceliğini meydana koymuştur. Engels’e göre içerden evliliğin dışardan evliliğe dönüşmesi, kadınlar ve erkekler arasındaki sayı dengesizliğinden doğmuştur.” Tabir her ne kadar erken dönemi ifade ediyor olsa da Anderson’ın Burjuva öncesi dönem için kastettiği şey de tam olarak budur. Hançerlioğlu Orhan, “Endogami”, **Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar**, 2.Cilt, y.y., Remzi Kitapevi, s. 52

Hobsbawn ise milli dillerin olmadığı dönemi “ilköğretim öncesi çağ” olarak ifade etmektedir. O ise iletişimin *lingua franca*⁴¹ üzerinden vuku bulduğunu söyler. Bu da yazılı olmayan ana diller ile mümkündür. Bu, milli dillerden daha geniş bir kitleye hitap edebilir ve sınırları çok geniş olan bir alanda insanların anlaşmasına sebebiyet verebilir.

Hobsbawn dilin insanları birleştiren yegâne faktör olduğunu düşünmez. Bu olsa olsa ikinci dereceden bir etkidir. Eğer böyle olsa idi, Anderson’ın değinmiş olduğu “kurumsallaşmış egzogaminin” vuku bulmayacağından bahseder. Yani milli bir dil olmadan da insanlar bir araya gelebilmektedir. Milli dil daha çok yöneticiler ve okuryazarlar için önemlidir. Okuryazar olmayan insanlar bir şekilde kendileri ile anlaşılmaktadır. Asıl önemli nokta ise okuryazar olmayan insanları bir devlete nasıl bağlamaktır. Eğer ki aynı dili konuşan insanların dost, farklı dili konuşan insanların ise yabancı olduğu söylenirse insanlar bir millete mensup kılınabilirdi. Buna misal olarak ise Arnavutlar verilir; “Arnavutluk’ta din, daha doğrusu dil dışında hemen her şey, birleştirici olmaktan ziyade ayrıştırıcı bir içerik taşıdığından, Arnavut milliyetçiliğinin öncülerinin Arnavut kültürel kimliğini dilde aramaları doğaldı.”⁴²

Bu yüzden yazar milli dillerin hemen hemen hepsinin yarı yarıya kurgusal ve basbayağı icat edilmiş olduğunu belirtir. İlk olarak milli dil için hangi lehçenin seçileceği sorunu vardır. İlk olarak bir lehçe seçilmelidir. Konuşulan lehçelerden biri seçildikten sonra milli grameri ve imlayı standartlaştırma ve homojenleştirme, sözcük dağarına yeni unsurlar ekleme sorunları gelmektedir.

Hobsbawn’a göre dil ile millet arasındaki ilişki üç madde halinde sıralanabilir. Öncelikle okuryazar olan elit kesim kendi çabaları ile “henüz var olmayan ama kendi arasındaki iletişim kuran daha geniş bir millet topluluğu için bir tür model ya da pilot

⁴¹ “(a) A mixed language or jargon used by Frenchmen, Spaniards, Italians, etc. in intercourse with Arabs, Moors Turks and Greeks. It is Italian mixed with Arabic, Turkish, Greek etc. Hence -(b) hence any hybrid tongue used similarly in other parts of the word; an international dialect”. (a) Fransızlar, İspanyollar, İtalyanlar, vb. tarafından Araplar, Moors Turks ve Rumlar ile ilişkide kullanılan karma bir dil veya jargon. Arapça, Türkçe, Yunanca vb. ile karıştırılmıştır. Dolayısıyla- (b) dünyanın diğer bölgelerinde benzer şekilde kullanılan herhangi bir melez dil; uluslararası bir lehçe. William Dwight Whitney, “Lingua”, **The Century Dictionary An Encyclopedic Lexicon Of The English Language**, New York, The Century Co. Publisher, 1889, Vol. IV, Page: 3466

⁴² Hobsbawn, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.72

uygulama işlevi görebilir.”⁴³ Bu yüzden henüz lisan vasfına kavuşmamış dillerin gelecekte milletin bir lisanı olma vasfı vardır ve bu dillerde bu yüzden önemlidir. Bir lehçeyi konuşan insanların azınlık olması onun bir millet lisanı olmasına mani değildir. Bu lehçeyi konuşan insanlar “yeterli politik bir azınlığa sahip oldukları sürece” bu önemli değildir. Yukarıda Fransa ve İtalyanca hakkındaki misaller buna örnektir.

İkincisi ise, ortak dilin konuşma dilinden yazı diline “zorla” yani doğal bir evrimle ortaya çıkmayıp bunun yaratılmış olmasını, bu dilin hem kalıcı olmasına sebebiyet vermiştir hem de bu yazılı dili muhafaza etme çabası doğmuştur. Bu yüzden yazılı numuneleri olan diller milli dil olma vasfına kavuşmuştur.

Üçüncüsü ise “yöneticiler ile elit kesimin resmi ya da kültür dilinin, kamu eğitimi ve diğer idari mekanizmalar yoluyla modern devletlerin fiili dili olmaya başlamasıdır.”⁴⁴

Milletlerin kendilerini dil merkezli tanımlamaları aslında çok eski zamanlara kadar götürülebilir. Bunun yegâne misali ise Yunanlılar, Slavlar ve Araplardır. Yunanlılar kendi konuştukları dilde *hellenike glossa*’yı⁴⁵ esas alırlardı. Bunları konuşmayan insanlara da barbar derlerdi. Yani anlaşılmaz kişinin yunanca karşılığı *barbaroi* idi. Bir yoruma göre ise *barbaroi* denmesinin sebebi diğer insanların konuştuğu dilin onlara bar-bar-bar şeklinde gelmesidir.⁴⁶ Slavlar da kendilerini anlamadıkları Almanlara dilsiz, ne dediği anlaşılmayan insan manasında *niemci* derlerdi⁴⁷. Arap kelimesi ise “Arap olmasa da Arapçayı iyi konuşan kişi”⁴⁸ demektir. Acem ise Arapçayı fasih şekilde konuşamayan her insanı kapsamaktaydı.⁴⁹

Benedict Anderson milli kimliğin dil üzerinden nasıl ortaya çıktığını ifade eder. Ve bunu erken dönem için izah ettikten sonra, Hobsbawn onun bıraktığı yerden devam eder. Birinci Dünya Savaşında dünya sisteminin farklı bir şekil alması millet kavramını da değiştirmiştir. Millet algısındaki bu değişim ise ulus-devlet ifadesiyle kendini

⁴³ Hobsbawn, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.80

⁴⁴ A.e., s.82

⁴⁵ Yunanlıların konuştuğu lehçe.

⁴⁶ Janson, **Dillerin Tarihi**, s.114. Yazarın bu tezi makul karşılanabilir. Nitekim Türkçede de “barbar bağırma” diye bir tabir mevcuttur.

⁴⁷ Kohn Hans, **The Idea Of Nationalism; A Study in Its Origins and Background**, 3. Printing, America, The Macmillan Company, 1946, s.7

⁴⁸ 591 شعبان عبد العاطي عطية، المعجم الوسيط، مكتبة الشروق الدولية، الطبعة الرابعة، مصر، ٢٠٠٤، صحيفة: 591

⁴⁹ A.e., s. 586

gösterir. Böylece “ulus” olmanın ilk şartı bir devlete bağlanmış olup dil-millet ilişkisi ikinci planda kalır.

1.2. Herder ve Dilsiz Almanlar

Tam adı Johann Gottfried Von Herder olan Alman filozofu miladi 1744-1803 yılları arasında yaşamıştır. Rousseau ile aynı zamanda yaşamış olan filozof Alman milliyetçiliğine yapmış olduğu katkılarla bilinmektedir. Hatta kendisi Alman milliyetçiliğine doğrudan katkı sağlayan ilk Alman olarak da ifade edilmektedir.⁵⁰ Aynı zaman da “modern milliyetçilik” düşüncesinin içinde ortaya çıkıp gelişen “kültürel milliyetçilik” düşüncesinin temellerini atan kişi olarak da zikredilir.

“Ayırt edici bir nitelik taşıyan millî bilincin önemi, ilk defa, 18. Yüzyıl’ın sonunda Almanya’da vurgulanmıştır. Herder (1744-1803) ve Fichte (1762-1814) gibi yazarlar, Fransız İhtilâlinin getirdiği fikirlerin aksine, Alman kültürünün biricikliği ve üstünlüğü inancını yüceltmışlerdir. Herder her milletin, insanlarına yaratıcılık içgüdüsü veren “millî ruh (volksgeist) ”a sahip olduğuna inanmıştı. Bundan dolayı, milliyetçiliğin rolü milletin kültürü ve geleneğine yönelik bilinç ve takdiri geliştirmektir. 19. Yüzyıl boyunca bu kabil kültürel milliyetçilik, halk geleneklerinin yeniden dirilişi ve Alman mit ve efsanelerinin yeniden keşfi açılardan tüm özgünlüğüyle Almanya’da ortaya çıktı.”⁵¹

Herder milletleri kendi dilleri üzerinden izah ediyordu. Onun bu şekilde düşünmesine sebep olan şeyleri anlamak içinse, zamanındaki Almanların durumlarına temas edilmesi gerekmektedir. Latincenin etkisi yerel dillerin ön plana çıkması ile gerilemeye başlasa da birçok yerde hala eğitim dili hem Latinceydi hem de esas dil Latince sayılıyordu. Nitekim bu bugün Almanya olarak tesmiye edilen topraklar da aynıydı. Yazdığı masallar ile meşhur olmuş olan Jacob Grimm dahi 1830’da Göttingen Üniversitesi’nde vermiş olduğu dersi Latince vermişti. Filozof Schopenhauer milliyetçiliğin yaygınlaştığı 19. yüzyılda hala Latin yazarların yazdıklarına Almanca

⁵⁰ Kohn, *The Idea Of Nationalism*, s.351

⁵¹ Andrew, *Siyasi İdeolojiler*, s.172

açıklamalar eklenmesinin “domuzluk” olduğunu ifade etmiştir.⁵² Aydınlanma çağında eserler telif etmiş insanlar bu eserleri Latince yazmıştı. Bu insanların eserlerini nakli için Latince hala önemini muhafaza ediyordu. Latince varlığını ilim dili olması sebebiyle koruyorken, Fransızca da üst tabakanın özenti olması sebebiyle konuşuluyordu. Aynı zamanda mümtaz bir edebiyat ve kibar sınıf dili olarak da sayılıyordu.⁵³ Almanca ise basit halkın kullandığı yani anaların, cahillerin ve kadınların lisanı olarak görülüyordu.

Herder Latincenin ve Fransızcanın gençler üzerinde olumsuz etkileri olduğunu ifade ediyordu. Kendi topraklarında yetişen dâhi insanların Latincenin kurbanı olduğunu söylüyor, Fransızcanın da onları yozlaştırdığını belirtiyordu.⁵⁴ Çözüm ise anadile eğilimdi. Alman tarihini gözeterik yeni bir Alman dili inşa etmek gerekiyordu. Çünkü kültür ancak ataların kuşaktan kuşağa aktardığı dil ile tevarüs edebilirdi. Herder’in dili, bu derece önemli görmesinin bir diğer nedeni de yaşadığı dönemde Almanları birleştirici ne bir başkentleri ne de ortak bir değerleri olmasıydı. Zaten Herder Almancadan bahsederken Almanlar Orta ve Doğu Avrupa’ya iyice yayılmışlardı.⁵⁵ Bu yüzden Almanları birleştirecek yegâne şey kendi dilleriydi. Herder o bölgede bulunan diğer Alman lehçelerinin Almanlar arasında kopukluk oluşturduğunu düşünüyordu. Bu yüzden yüksek sınıfların Almancası halk Almancası esas alınarak yazılmalıydı. Sadece ortak Almanca ile farklı yerlerde olan ve farklı sınıflara mensup olan insanlar hem birbirlerinden haberdar olacaklardı hem de ortak bir hedefe yönelebileceklerdi.

Herder’e göre milletin oluşumuna sebebiyet veren en büyük etken, dil idi. Dil Tanrı tarafından verilmiş bir şeydi. Her milliyet canlı bir organizma, tanrısal gücün ifadesi ve bu yüzden de üzerine titrenmesi gereken kutsal bir şeydi. Her insan sadece milliyeti içinde ve milliyeti sayesinde insanlık görevini yerine getirebilirdi. Milletler her şeyden önce kültürleri içinde yaşarlardı, en önemli araçları da dildi.⁵⁶ Dil bir milletin atalarından miras olarak alacağı yegâne şey idi. Bir milleti tanımlayan ne varsa – tarihi,

⁵² Sevim Acar, **Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü Herder**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2008, s.281.

⁵³ Kedourie, **Avrupada Milliyetçilik**, s.53.

⁵⁴ Acar, **Herder**, s.284.

⁵⁵ Hobsbawn, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.38.

⁵⁶ Acar, **Herder**, s. 296.

kültürü, dini ve nihayetinde ruhu- bu tevarüs eden dilde yatıyordu. Bir milletin diline müdahale etmek, dilini değiştirmek veya onu yok etmek bir milletin kendisini yok etmeye tekabül eden bir şeydi. Ona göre binlerce dil, içinde bulundukları iklimde ortaya çıkmıştır. Bu yüzden dillerde bitkilere benzer. Bitkiler nasıl ki beslendikleri havaya ve toprağa göre şekil alır, diller de aynı bunun gibi içinde bulundukları kültüre göre şekillenirdi. Bu teşkil edilmede de en bariz faktör milletin kendine özgü halidir.⁵⁷

Herder’den sonra millet kavramı önemli bir anlam kazandı. Artık millet ortak bir siyasi yönetimi altında birleşmiş vatandaş topluluğu değildi, bu kavram bundan böyle kapalı, doğal bir bütünlük olarak anlaşılacaktı. Bir milletin siyasi açıdan tanınması için mutlaka ortak bir dile sahip olması gerekirdi.⁵⁸

1.3. Milliyetçilik ve Leksikografik Devrim⁵⁹

Buraya kadar yazılanlarda görüldüğü üzere *ancien régime*’in özelliklerinden birisi de dilde bir bütünlük yerine çeşitliliğin olmasıdır. Ya da ulusal dillerin modern bir olgu olduğu da söylenebilir.⁶⁰ Milliyetçilik düşüncesi doğmaya başladığı zaman halklar, diller üzerinden birleşmeye başlamıştır. Bir lehçe lisan olma safhasında bazı değişiklikler geçirmiştir. Bunları gözlemciye gösteren şey ise, lisan olma safhasındaki dilin, gramerinin ortaya konması ve bazı kelimelerdeki anlam değişimleridir. Yani filoloji ilminin rağbet kazanması da buna bağlıdır;

Doğu Avrupalı entelektüellerin, filoloji araştırmaları, sözlük yayınlama ve sistematik imlâ gibi vasıtalarla dilin standartlaşmasını amaçlayan Alman öncülerini ve tekniklerini örnek alan girişimleri de yine bu döneme rastlar. Filoloji araştırmaları genellikle dilin ulusal kimlik tartışmalarında merkezi bir rol oynadığı Orta Avrupa’yla özdeşleştirilir. Aslında dilin standartlaştırılmasına Fransa’da da büyük önem verilmiştir. Sanuiel

⁵⁷ Acar, **Herder**, s.293

⁵⁸ A.e., s. 297

⁵⁹ “1. The art or science of compiling lexicons or wordbooks; the scientific exposition of the forms, pronunciation,signification, and history of words.--2. The act or process of making a dictionary.”

(1. Sözlük veya kelime kitaplarını derleme sanatı veya bilimi; formların bilimsel anlatımı, telaffuz, işaretleme ve kelimelerin tarihi. -- 2. Sözlük yapma işlemi veya süreci) Whitney, “lexicography”, Vol.IV, Page: 3429

⁶⁰ Calhoun Craig, **Milliyetçilik**, Çev. Bilgen Sütçüoğlu, 3. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s.113

Johnson ve Noah Webster'ın ününün de gösterdiği gibi, sözlükler, dilbilgisi ve imlâ kılavuzları, 18. ve 19. yüzyıl İngiltere ve Amerika'sının ulusal sürecinin de önemli bir parçası olmuşlardır.⁶¹

Çünkü Almanların Almanca, Fransızların Fransızca, İtalyanların İtalyanca vs. düşünmeleri için kullandıkları kelimeler kendi düşünce dünyalarını yansıtmalıydı. Bu yüzden bir dili milletin lisanı yapma çabaları, bu çabayla iştigal eden insanları gramer kitapları telif edip, kelimelere yeni anlamlar vermeye sevk etmiştir. Kelimelerdeki yeni anlamlar veya değişimler bir yazarın kendi isteğine göre değil, milletin içinde bulunduğu duruma göre şekillenmiştir. Tebaanın idrakinde ne varsa, milletin diline dolanan da o olmuştur. Nitekim Almanca için hedeflenen şey buydu. Alman aydınlara göre bir dil saf olduğu zaman kendini muhafaza etmiş olmaktadır. Almanca başka milletlere karışmamış olan kırsal kesimin insanlarında kendini muhafaza etmişti. Bu yüzden onu başka dillerden arındırmaya gerek yoktu. Onu sadece ortaya çıkarmak gerekiyordu. Bu da gramer ve sözlük kitapları ile mümkün olacaktı.⁶²

Kelimelerdeki değişim bir veçhesi budur. Bir diğer veçhe ise, “uydurulan yapay dillerde” istenildiği gibi kelimeler vazetmektir. Üst tabaka, milleti nereye sevk etmek istiyorsa kelimelere de o cihette manalar vermiştir. Bu yüzden kimilerine göre milli dillerin oluşması yapay bir süreçtir.

“Dilsel malzeme yığını, gramerin derlenip toparlanmasıyla, grafik bir yazı (transcription graphique) normuyla ve bir sözlük yardımıyla standartlaştırılır. Soyut veya modern terimlerin üretilmesi ya doğrudan yabancı dillerden alıntılarla ya da temelini milli dil sematiğinden alan yaratımlarla gerçekleştirir. Burada yine, yeni dili tanıtmak ve seçkinler arasında yaygınlaştırmak için olağanüstü bir çaba harcanması gerekir. Balkan Slav dilleri, örneğin Estonyaca böylesi bir sürecin ürünüdür.”⁶³

Bu çaba içerisinde ilk önce herhangi bir milletin ve lisanının ne manaya geldiği hususundaki çabala görülmektedir. “İngiliz” kelimesi erken çağda ne anlam ifade ediyordu, şimdi ne anlam ifade ediyor. İtalyanca kimlerin konuştuğu lisana

⁶¹ Calhoun, **Milliyetçilik**, s.114

⁶² Kedourie, **Avrupada Milliyetçilik**, s.60

⁶³ Dieckhoff Alain, Jaffrelot Christopher, **Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar**, çev. Devrim Timurtaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.161.

denilmekteydi. Bunların cevabı hem öncü yazarların yazılarında cevabını buluyor hem de telif edilen gramer ve sözlük kitaplarında. Sözlükler o dili konuşan insanlara lisanlarının nereden neşet ettiğini göstermek hem de insanlara kendi dillerini öğretmek için telif ediliyordu. Bu yüzden bu safhada sözlükler geniş bir yer kaplamaktadır. İnsanların yazılı dillerini öğrenmeleri için yazı bir forma kavuşturulmalıydı. Aynı zamanda Avrupa dilleri için bu kitapların telif edilmesi, onları Latince'den müstakil bir lisan haline getirecekti. Bir lisanın gramerini ne oluşturuyordu. Neyin oluşturduğu ise o lisanın köküne işaret etmekteydi. Milliyetçiliğin tesiri altındaki Avrupa'da bu çaba Anderson tarafından "leksikografik devrim" olarak ifade edilmiştir.⁶⁴

Lisan kitaplarının tarihi de dillerin lisan olmaya başladığı zamandan daha öncesine dayanmamaktadır.

"Avrupa'nın yeni yazı dilleri için bu yardımcı öğeler 16. ve 17. yüzyıllar sırasında geliştirildi. İspanyolca dilbilgisine ilişkin çalışmalar 1492'de başladı ve yirmi-otuz yıl içinde Fransızca ve İtalyanca dilbilgisi tanımları ortaya çıktı. 16. yüzyılda, İngilizce öğrenen yabancılar için yalın dilbilgisi kitapları hazırlanmıştı; İngilizcenin ilk tek dilli sözlüğü ise 1604'te basılmıştır."⁶⁵

Bu dillerde değişime uğrayan ilk kelimeler ise, dilin ve milletin kapsadığı her kelime de olduğu görülmektedir. Bu değişimlerden aynı zamanda modern milliyetçiliğin tarihinin çok da eskiye gitmediği görülmektedir.

"İspanya Kraliyet Akademisi Sözlüğünde 1884'ten önce devlet, dil ve millet kelimelerinin bu sözlüklerde kullanılmamaktadır. *Lengua nacional* 'in "bir ülkenin resmi ve edebi dili; o ülkede genel olarak, başka milletlerin dillerinden ve lehçelerden ayrı biçimde konuşulan dil" olduğunu ilk defa 1884 basımıyla öğreniriz. "Lehçe" maddesinde, lehçe ile milli dil arasında benzer bir ilişki kurar. 1884'ten önce *nación* sözcüğü, basitçe "bir eyalet, bir ülke ya da bir krallıkta oturanları toplamı" ve aynı zamanda "bir yabancı" anlamına geliyordu. Oysa 1884 basımıyla birlikte, artık " her şeyden üstün bir ortak yönetim merkezini tanıyan bir devlet ya da politik birim", bunun yanında " bir bütün

⁶⁴ Anderson, **Hayali Cemaatler**, s.100

⁶⁵ Janson, **Dillerin Tarihi**, s.207

sayılan bu devletin oluşturduğu topraklar ve bu topraklarda yaşayan insanlar” anlamı yüklenmekteydi. “⁶⁶

Bu kelimelere *marthry*, *liberty*, *patriot*, *nation* ve bunlardan türeyen diğer kelimeler de misal olarak gösterilebilir.

“Oxford İngilizce Sözlüğe göre *patriot* ilk olarak 17. yüzyılda krala karşı ülkesini savunan kişiler için kullanılmaya başlandı. 18. yüzyılda bu kelime gözden düştü. 1865’te Macaulay “Essay on Horace Walpole” adlı eserinde 1744 yıllarından bahsederken “... *Patriot* ismi bir alay ifadesine dönüştü. Horace Wallpole bir adayın seçimler üzerine kullanabileceği en popüler açıklama şuydu; O hiçbir zaman bir *patriot* olmadı ve hiçbir zaman da olamazdı diye güçbela mübalağa etti.” *patriotic* kelimesi modern manada ilk olarak 1757 yılında kullanıldı. *patriotism* kelimesi ise 1726’da kullanıldı. *national* kelimesi bir ülkeye mahsus insanlar, bir ülkenin hususiyetleri ve ayırt edici özellikleri manasında ilk olarak 1625 yılında kullanıldı. *Patriotic* manasında da ilk olarak 1711’de kullanıldı. *nationalism* 1836’ya kadar kullanılmadığı halde, *nationalist* ilk olarak 1715’te, *nationality* kelimesi milliyetçilik veya milli hisler manasında 1772’de kullanıldı”⁶⁷

Çalışmanın bu kısmında milletlerin oluşumu dil bağlamında ele alınmıştır. Milliyetçiliğin dil ile birinci dereceden irtibatlı olduğu izah edildikten sonra ikinci kısımda Türklerin Fransız ihtilalinin etkisi ile milliyetçilik akımından nasıl etkilendiği ve bu akımdan Türkçe’nin nasıl bir dönüşüm geçirdiği işlenecektir.

⁶⁶ Hobsbawn, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.30

⁶⁷ Kohn, **The Idea Of Nationalism**, s.647

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİK VE OSMANLI DEVLETİ

2.1 Milliyetçilik Öncesi Dönemde Osmanlı Devleti ve Türkler

Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik akımının nasıl ortaya çıktığına veya Türklerin bundan nasıl etkilendiğine değinmeden önce 19. yüzyıldan evvel Türkün ne demek olduğuna ve millet kelimesinin ne ifade ettiğine değinmek icap etmektedir.

Türk kelimesinin aslı Osmanlı'nın kuruluşundan çok öncelere râci olsa da bu kelimenin kullanımına Türk topraklarında geç döneme kadar pek rastlanmaz. Etnik olarak hiçbir manayı ifade etmeyen bu kelime sadece Müslüman tebaayı ifade etmekteydi. Türkçeye de bunun yansıması olarak “Türk müsün Gâvur musun” atasözü kullanıla gelmiştir. Birçok gayrimüslim ile aynı topraklarda yaşasalar bile hâkim güç onlardaydı. Kendilerini hem dinen tefrik ediyorlar hem de konuştukları dil bakımından. Türkçeyi sadece Türklerin konuşabileceği bir dil olarak görüyorlardı. Gayrimüslimler bu dili tekellüm ettikleri zaman ise bunu “batıl Türk lisanı üzre kelimat ederler”⁶⁸ diye ifade ederlerdi.

“Tarihsel Türk milleti ve kültürü, hatta bir ölçüde Türk dili, son bin yıl içinde var olduğu şekliyle tamamen İslamiyet'in içinde doğmuştu. Bugüne kadar Türk ifadesi, putperest Çuvaşlar veya Hristiyan Gagavuzlar gibi Müslüman olmayanlar için veya İstanbullu Hristiyanlar ve Museviler gibi bir Türk devletinde yaşayan gayrimüslimler için hiç kullanılmamıştır.”⁶⁹

Avrupa'da da bu Türk ifadesi uzun yıllar sadece Müslüman manasında kullanıldı. Avrupalılar Müslümanlığı tercih eden insanlar için “Türk oldu” derlerdi.⁷⁰ Türklük ve

⁶⁸ Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, c.9, Hz., D.Y. Dağlı, vd., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, s.2005.

⁶⁹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Boğaç Babür Turna, 9. bs., Ankara, Arkadaş Yayınları, 2017, s.17.

⁷⁰ A.e., s.21.

İslam o kadar iç içe geçmiştir ki “Hristiyan Türk” tabiri dahi hem yeni hem de kimi yazarlara göre “saçma”dır.⁷¹

Türkiye ismi de Türk kelimesinden daha eski değildir. Kelimenin ilk kullanımının 1190 tarihli Barbarossa, Haçlı seferinin vakayinamesinde görüldüğü ifade edilmektedir. Cumhuriyet kurulmadan önce bu topraklar Osmanlı kelimesinden yapılmış terkiplerle ifade ediliyordu. Bunlar ise; Devlet-i Âliyye, Devlet-i Osmaniyye, Devlet-i Âl-i Osman, Memamlık-i Devlet-i Âliyye vs. şeklindeki terkiplerdi.⁷² “Milli ve vatani bağlılığın odak noktası olarak bir Osmanlı milleti ve bir Osmanlı vatani kavramları Avrupa etkisinde ortaya çıkan on dokuzuncu yüzyıl yenilikleriydi ve ömürleri de kısa olmuştu.”⁷³

Osmanlı ise Selçuklular, Emeviler, Abbasiler gibi bir hanedanlığı ifade etmekteydi. Yani Tanzimat’a kadar Osmanlı dendiği zaman bir devlet teşkilatı anlaşılmaktaydı. Kendilerinin İslami bir dava gütmedikleri bilinen bir şeydi. Hatta birçok padişahın annesinin gayrimüslim olması da malumdur.⁷⁴ İslam’la aralarında bir mesafe olmasından dolayı bir Osmanlı-Türk bir çatışması mevcuttu.⁷⁵

Millet kelimesi Osmanlı’da 19. yüzyıla kadar bir dine mensubiyeti ifade eden bir kelime olarak kullanılıyordu. Bu kelime hem Müslümanları ifade etmek için hem de herhangi bir dinin tebaası için istimal edilirdi. XVI-XVIII. yüzyıllarda belgelerde “papanın milleti, millet-i Ermeniyân, milel-i selâse” tabirleri geçer.”⁷⁶ Tanzimat’tan önceki sistemi ifade eden “klasik dönem” millet kelimesinden kasıt budur. Bu minvalde himayesinde birçok milleti barındıran Osmanlı’da hâkim millet Müslümanlar yani Türklerdi. “Yönetimde hâkim unsur olan Türkler, toplam nüfusun üçte birini oluştururken –gayrimüslim olan- Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Romenler, Slavlar, Arnavutlar ve Araplar da nüfusun geri kalan üçte ikilik kısmını meydana getirmektedir. Dinlerine ve mezheplerine göre taksim edilmiş olan milletlerde bir

⁷¹ A.e., s.23

⁷² Redhouse, “Turkey”, **Redhouse’s Turkish Dictionary, In Two Parts, English And Turkish, And Turkish And English**, Second Edition, y.y. London, 1880, s.346.

İlhan Ayverdi, “Berâyâ”, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2010, s.135

⁷³ Lewis, a.g.e., s.2

⁷⁴ Yetkin, **Türk Halk Eylemleri**, s.125

⁷⁵ İsmet Özel, **Cuma Mektupları I**, İstanbul, TİYO Yayınları, 2017, s. 298.

⁷⁶ İlber Ortaylı, “Millet”, **DİA**, c. 30, s. 66-70

hiyerarşi içerisinde sıralanırlardı.”⁷⁷ Nasıl ki Türklere “millet-i hâkime” deniyor idiyse Türklerin dışındaki gayrimüslim milletlere de “millet-i mahkume” denmekteydi.

Mahkum millet kavramı da, Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yaşayan ve devlete cizye adında bir güvenlik vergisi ödeyen gayrimüslim milletlerin bütününe ifade eder. Buradaki temel ayırım, din esasına dayanmaktadır, Zaten Osmanlı literatüründe millet kavramı, din ve mezheple aynı anlamda kullanılmaktadır. Müslümanlar, millet-i hâkimeyi; Müslüman olmayanlar ise, millet-i mahkumeyi oluşturmaktadır. Gayrimüslimlerden Müslüman olanlar, hemen hâkim millet statüsüne geçmekte ve cizyeden muaf olmaktadır. Toplumda insanların statüsünü yani vatandaşlık haklarını belirleyen sadece dindir.⁷⁸

Osmanlıların bu din esaslı rejimini Batılı yazarlar “millet sistemi” terimiyle nitelerler.⁷⁹ Yani “millet sistemi” Osmanlı hakimiyeti altında bulunan insanları din ve mezhep esasına göre yönetmesine denilmektedir. Farklı dinlere mensup olan tebaalar da kendi içerisinde farklı konumlandırılırdı. Mesela; “Ermeniler’in hepsi tek bir Ermeni milleti olarak görülmez. Bunlar Gregoryen (Ermeni ismiyle), Ermeni-Katolik Ermeni (Katolik ismiyle) şeklinde iki millet halinde teşkilâtlanmıştır.”⁸⁰

Osmanlı Devleti’nin içerisindeki bu iki grup -millet-i hakime ve millet-i mahkume- kimi zaman berâyâ⁸¹ ve reâyâ⁸² şeklinde ifade edilmektedir. Berâyâ’ya da bazen askeriler de denilmekteydi.

Reaya toplumdaki üretken unsur olarak askeri sınıfı besleyen refahın üreticisidir. Reaya üç bölümden oluşuyordu: Köylüler, kasaba ve şehir halkı göçebeler. Terimin hem Müslümanları hem de gayrimüslimleri içine alan bir kapsamı vardı. Süleyman sonrası zamanlarda, her nasılsa, terim daha çok sultanın Müslüman olmayan tebasını belirtir oldu.

⁷⁷ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları, 1990, s. 12

⁷⁸ A.e., s.96-97

⁷⁹ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Çev. Ahmet Kuyaş, 22. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016, s.149

⁸⁰ İlber Ortaylı, “Millet”, **DİA**, s. 67

⁸¹ “Berâyâ (برایا): 1. Halk, mahlukat: 2. Osmanlı Devleti’nde halkın vergi ve haraç vermeyen müslüman ve kılıç ehli kısmı. Ayverdi, “Berâyâ”, s.135

⁸² “Reâyâ (رایا): 1. Bir hükümdarın yönetimi altında bulunan ve vergi veren halk. 2. Osmanlı Devleti’nde halkın vergi ve haraç veren, genellikle toprakla uğraşan gayri-müslim kısmı.” Ayverdi, “Reâyâ”, s.1017

Daha sonra reaya askeri sınıftan sınırlayıcı yasalar yüzünden tamamen ayrıldı. Böylece reyanın giyimi bir kurala bağlandı ve ata binmek veya kılıç taşımak onlara yasaklandı.⁸³

Askeri sınıftan olan insanlar vergi vermekten muaf tutulmakla birlikte Müslümanların birinci sınıf, her türden gayrimüslimin ikinci sınıf vatandaş olması böylece sağlanmıştır.

Millet sisteminde Müslümanlara farklı haklar tanınırdı, gayrimüslimlere farklı haklar. Bu haklar ise İslam hukukuna göre şekillenirdi. İslam hukuku üst başlıkta insanları müslim-gayrimüslim diye ikiye taksim ederdi. Müslümanlar kendi aralarında ayrılmazdı. Lakin gayrimüslimler itikatları ile birbirinden ayrılırlardı.

“İnanca dayalı bu ayırım yanında gayri müslimlerin, klasik fıkıh literatüründe İslâm devletiyle olan siyasî ve hukukî münasebetleri bakımından da dört gruba ayrıldığı görülür. İslâm devletiyle savaş halinde bulunan gayri müslim bir devletin (dârülharp) vatandaşı olanlara “harbî”, belli bir süre barış antlaşması yapılan gayri müslim devletin (dârüssulh) vatandaşı olanlara “muâhid” (ehl-i sulh, ehl-i ahd), eman alarak İslâm ülkesine giren ve burada belli bir süre ikametine izin verilenlere “müste’men”, İslâm devletinin tebaası olanlara da “zimmi” denir.”⁸⁴

Osmanlı’da milliyetçiliğin ilk tesirleri ise kendini bu ayrımı izale ederek gösterir. Yani genel olarak iki kısma ayrılmış olan tebaa Tanzimat Fermanı’ndan sonra “kanunlar önünde” eşit haklara sahip olan vatandaşlar olacaklardır. Bu ise aynı zamanda başka grupların doğmasına sebebiyet verecektir.

2.2. Milliyetçiliğin Osmanlı Devleti’ne İntikali

Avrupa’da, Osmanlıya intikalinden çok önce başlamış olan milliyetçilik hareketleri, birçok milleti bünyesinde ihtiva eden Osmanlı için bir tehdit oluşturmaya başlar. Bu hareketlilik ise Avrupa’da Fransız ihtilali ve Alman filolojisi tetkikatı ile daha hızlı

⁸³ Norman İtzkowitz, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, çev.İsmet Özel, İstanbul, Şule Yayınları, 2002, s.71

⁸⁴ Ahmet Özel “Gayri Müslim” **DİA**, c. 13, s. 418-427

yayılmaya başlar.⁸⁵ Fransız ihtilalinin yaydığı düşüncelerden ilk etkilenen kesim Balkan milletleri olmuştur. Bu, onların hem coğrafi olarak Avrupa'ya daha yakın olması hasebi ile, hem de “Akdeniz ticaretinde faal rol oynayan Yunanlılar”⁸⁶ vasıtasıyla olmuştur. Bu iki durum Balkan devletlerinde yaşayan aydınları Avrupa ile temasa sokar. Aynı yıllarda Yunanistan'ın bağımsızlığını (1829) kazanması da bu fikirlerin daha da etkili olmasına sebebiyet verir.

Osmanlının savaşlarda mağlup olmaya başlamasıyla kimi kesimler bir reform ihtiyacının varlığından söz etmeye başlar. Bir yandan savaşlarda yenilgiler olurken diğer yandan Avrupa hızlı bir değişim geçirmektedir. Osmanlı ise ilk zamanlarda bu değişime kulak kabartmasa da savaş meydanlarındaki mağlubiyeti onun gözünü Avrupa'ya çevirmesine sebep olur. Lale devrindeki başarısızlık daha kökten bir değişimin gerekliliğini gösterir. Bir de Osmanlının Kırım savaşını kaybetmesi bu değişimin hızlı bir şekilde vuku bulma talebini doğurur. Diğer yandan ihtilalin tesirleri Osmanlı'nın içerisine de girmeye başlar. Bu fikirler ise üç kelime ile ifade edilmektedir; Eşitlik, milliyet ve özgürlük.

Bu üç kavram da Osmanlı'nın yapısını değiştirecek manaları taşımaktaydı. Müslim-gayrimüslim tefriki olan bu ülkede insanlar hakların, eşitlik esasına göre yeniden düzenlenmesi için talepte bulunacaklardı. Bu hak talebi ise onların kendi özerkliklerini kazanıp müstakil bir “ulus-devlet” olmalarına sebebiyet verecekti.

Osmanlı'da modernleşmenin başladığı dönemde Fransa ile ilişkiler kurulmaya başlanır. Bu tarihlerde etkin rol oynayan kişi ise dönemin padişahı olan III. Ahmet'ten ziyade Damat İbrahim Paşa'dır.⁸⁷ Aynı yıllarda Fransızların Osmanlı topraklarını işgal ettiği zaman bu düşüncelerin naklinden de bahsedilmektedir. Bu düşüncelerin daha yoğun olarak Osmanlı'ya intikali ise III. Selim döneminde olmuştur. Ülkenin savaşlardaki mağlubiyetleri sebebiyle Avrupa'dan ithal edilen reformlar ilk önce ordu da denenmiştir. Fransız İhtilalinin olmasıyla III. Selim bir aralık bulup, ülke savaşa

⁸⁵ Halil İnalçık, vd. (Ed.), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 4. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 46

⁸⁶ Halil İnalçık, **Tanzimat**, s.47

⁸⁷ Şerif Mardin, Fransız Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkisi, Çev. Emre Saral, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, Güz 2012, s.162

girmeden birtakım yenilikler yapmak ister.⁸⁸ Bu yenilikler ise Fransa merkeze alınarak yapılır. Çünkü III. Selim hem tam bir Rus düşmanı hem de Fransız dostu idi.⁸⁹ Daha tahta çıkmadan XVI. Louis ile mektuplaşmaya başlar. Bu münasebet dolayısıyla III. Selim bir zaman sonra dönemin Sadrazamı İshak Paşa'yı Fransa'ya gönderir. Çünkü Osmanlı'da bulunan Fransız elçi Ch. Gouffier da III. Selim ile yakın temaslardadır. Padişah'a gönderilen bir mektupta Fransız sefiri İshak Paşa'nın hangi gaye ile Fransa'ya gittiği ifade edilmektedir:

“Avrupa devletlerinin durumları ve birbirleriyle olan iyi, kötü münasebetleri, birçok senedenberi icadolunan kara ve deniz harplerine dair bilgiler ona anlatılacak ve öğretilecektir. Bu zat sonrada Fransa'nın en muteber Kalelerine, Tophanelerine, Tersanelerine ve sair kârhanelerine gönderilecek ehemmiyetsiz veya ehemmiyetli işler, tertip ve nizamlar kendisine öğretilecektir. İyi nizam ve zabıtlara tam saygı ile elde edilerek sefer esnasında düşman ile muharebe edecekleri talim ve terbiye her ne ise sulh günlerinde devamlı olarak o talim ve terbiye taklit olunup İshak Bey kullarına gösterilmesi. Şöyle ki her bir marifetten malûmat sahibi oldukça harb sefineleri ve silâhları nevilerinin ve sair aletler ve posatların resimleri ve nûmuneleri kendisine verilir. İshak Bey akıllı ve zeki ve yüksek hizmetlerinizde çalışmak arzusuyla yandığından lâykıyla tahsil ve terakki göstereceği şüphesizdir.”⁹⁰

Bu mektuplaşmalarda Fransız Kralı, Padişaha tavsiyelerde bulunuyor, ona devletin noksanlarından bahsediyordu. Hatta Osmanlı'da bazı şeylerin uygulanması için Kral, Fransa'dan uzmanlar gönderiyordu. Aralarındaki mektuplaşma Fransız devrimi vukuu bulana kadar devam eder. Bu tarihten sonra ise Fransızların tesiri, Osmanlıda bulunan Fransızlar tarafından yayılır. Eğitim veren kurumlardaki kitapların Fransızca olması ve Osmanlı'daki en iyi matbaaya Fransızların sahip olması da⁹¹ bu tesiri takviye eden bir diğer unsurdur.

Osmanlının savaşlarda mağlup olması, Fransız kralının bunu mektuplarında vurgulaması ve içerideki reformcuların da bunu dile getirmesi sonucunda III. Selim ilk değişiklikleri ordu da yapmaya karar verir. Bu reformların getirdiği yeni düzeni de

⁸⁸ Lewis, a.g.e., s. 79

⁸⁹ Enver Ziya Karal, **Selim III.ün Hattı-ı Humayunları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942, s.11

⁹⁰ A.e., s.13

⁹¹ Lewis, a.g.e., s.80

“Nizam-ı Cedid” terkihiyle ifade eder. İhtilalden sonra Fransa ile temas bir aralık kesilse de III. Selim’in Fransa’dan yardım alma isteği azalmamıştır. Bu yüzden padişahın talebi üzerine Fransa’dan tekrar mütehassıslar gönderilir.

2.2. Tanzimat ve Islahat Fermanı

Fransız tesirinde başlayan reformlar Osmanlı Devleti’ni “Tanzimat Devri” diye anılacak olan döneme götürür. Avrupa milliyetçiliğinin ilk büyük tesiri de Tanzimat Fermanı ile kendini gösterecekti. II. Mahmut’un reformist hareketlerini devam ettirmek isteyen Abdülmecid, tahta çıktıktan kısa bir süre sonra yaptığı ilk iş Hatt-ı Hümayun olarak bilinen kararları çıkarmaktı. Yeni padişah kendisini tebrik etmeye gelen devlet ricaline tüm zamanını Müslüman ve Hristiyan tebaanın saadetine ayıracağını söylüyordu. Padişahı tebrik için saraya gelen elçilere hitaben Reis Efendi; “Padişah hazretleri, babasından yüce bir miras olarak kendilerine intikal eden ıslahata devam etmek emelindedirler” der ve bu suretle padişahın vekillere yaptığı konuşmayı bir bakıma teyit eder.⁹²

Hat, Osmanlı’ya yeni bir düzen getirdiği için Tanzimat Fermanı⁹³ olarak da bilinmektedir. Ferman Osmanlı toplumunu Müslim-gayrimüslim olarak ayırt etmeden “Osmanlı tebaası” olarak ele almaktadır. Tebaadaki herkes eşit haklara sahip olmuştur. Müslim-gayrimüslim gözetilmeden herkes askere alınıcaktır. Daha önce şeri kararlara göre yargılanan cemaatler artık mahkeme önünde eşittir. Ferman klasik Osmanlı düzeninin müslim-gayrimüslim ayrımını kaldırarak, Osmanlı’da yaşayan herkesi “vatandaş” olarak kabul eder. Bu tefrikin ortadan kalkması ise eski İslami gelenekle olan bağların kopuşunu en keskin biçimde gösteren ve dolayısıyla Müslümanların ilkelerini ve duygularını derinden sarsan bir hadise olmuştur.⁹⁴ Birçok Müslüman bunun şer’i hükümlere aykırı olduğunu söyler. “Zira Hatt-ı Şerif kafirlere,

⁹² Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, İstanbul, Kaknüs yayınları, 1999, s. 43-44.

⁹³ “Tanzimat: 1. Sıraya Koyma, sıralama. 2. Düzeltme, düzenleme, düzen verme, yoluna koyma.” Tanzim kelimesinin düzen anlamından dolayı Hatt-ı Şerif Tanzimat Fermanı olarak isimlendirilmiştir.” Recep Toparlı, “Tanzimat”, **Türkçe Sözlük**, 10. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009 s. 1903.

⁹⁴ Lewis, a.g.e., s.150

Müslümanların sahip oldukları aynı hukuku tanımakla Sultan Mahmut'un uygulamaya koymaya cesaret edemediği, Kur'an ahkamına aykırı bir kanunu ilân ediyordu.”⁹⁵ Hatta bu yüzden Tanzimatçılara göre Osmanlı monarkı, “halife” olarak Müslümanların başkanı, “sultan” olarak Hristiyan halkın dünyasal hükümdarı olmuştur.⁹⁶

Fermanın ilan edilmesinin bir diğer sebebi ise Osmanlı topraklarının parçalanmasına mâni olma isteği olduğu söylenmektedir. Çünkü Balkanlarda başlayan isyanlar her geçen gün şiddetlendiği için Osmanlı her geçen gün toprakların bir kısmını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıyadır. O kadar reformdan sonra Padişah son ümit olarak “Avrupaî bir devlet telakkisi”⁹⁷ taşıma gayesiyle hattı ilan eder. Bu şekilde müsavat esası sayesinde bütün tebaa birbiriyle kaynaşarak imparatorluğun bekasına hepsi müştereken hizmet edecekti.⁹⁸ Böylece Osmanlı devleti artık “Osmanlılık” diye ifade edilecek olan akımı devlet politikası haline getirmeye başlar.

1272 Fermanı⁹⁹ olarak da bilinen Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nın vaat ettiği reformları gerçekleştirecek kanun ve nizamların yapılmamış, yapılanların da uygulanmamış olmasından şikâyetçi Batı devletleri bir ferman daha hazırlanmasını isterler. Hatta bu hususta devlet ricaline bir muhtıra dahi verilir.¹⁰⁰ Hatt tamamen gayrimüslimleri alakadar etmekteydi. Bunun yanında tam bir hukuki müsavaat vaat ediyordu.¹⁰¹ Fermanda;

- Bütün din ve mezheplere inanç serbestisinin tanınması
- Resmi yazılarda Hristiyanlar için hakaret sayılan sözler kullanılmaması,
- Memurluklara, okullara, askeri hizmetlere Müslüman olmayanların da alınması,
- Hristiyan, Yahudi, Ermeni ve Müslümanların aynı yasal haklara sahip olması,

⁹⁵ Engelhardt, a.g.e., s.44.

⁹⁶ Berkes, a.g.e., s.227.

⁹⁷ İncik, a.g.e., s. 51.

⁹⁸ Engelhardt, a.g.e., s.49.

⁹⁹ Hicri takvim esaslı.

¹⁰⁰ Ahmet Rasim, **Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi**, İstanbul, Şems Matbaası, 1326-1328, c.4, s.2092-2093.

¹⁰¹ İncik, a.g.e., s. 49.

-Vergilerin daha adil bir şekilde konması,

-Patrikhanelerin ıslah edilmesi¹⁰²

gibi düzenlemeler ve vaatler yer almaktaydı.

Bu Fermanların ilanı ise yeni “idari ve yönetici elit” bir sınıfın ortaya çıkmasına sebep olur. Bu sınıf ise fermanların gayrimüslimlere sağladığı imtiyazlardan şikayetçi oldukları oranda toplumda duyulmuşlardır. Yani halkın bir nevi halkın bu alandaki şikayetlerini dile getirdikleri sesleri duyulmuştur. Tanzimat Fermanı, Müslümanları birinci sınıf iken gayrimüslimlere vermiş olduğu imtiyazlar sebebiyle ikinci sınıf yapmıştır. Gayrimüslimler Avrupa’da kendilerini destekleyen ülkelerle beraber hareket etmektedir. Onlara göre Azınlıkların Batı iktisadi girişimcileri ile olan bağları onları yeni şekillenmekte olan Batı’nın iktisadi emperyalizminin yordakçıları durumuna getirmişti. Islahat Fermanı ise iktisadi emperyalizmi pekiştiren bir belge niteliğindeydi.¹⁰³ Osmanlı hızlı bir şekilde çöküyordu. Bu çöküş ise Tanzimat Fermanı’nın devamı olan Islahat Fermanı’nı hazırlayan Ali ve Fuat Paşalar sebep olmuştu.¹⁰⁴

Bu gidişata ve buna sebep olan insanlara tepkili olan bir grup “genç” bir araya gelip bir topluluk oluştururlar. Bu topluluk kendini “Yeni Osmanlılar” olarak tanımlamaktadır. Lakin bu cemiyetin fikirlerine ve Osmanlı sahasındaki fikri tesirlerine geçmeden önce, Osmanlı’da yeni bir iletişim aracı olan gazete ve matbaadan bahsetmek daha isabetli olacaktır.

¹⁰² Necmi Günel, **II. Meşrutiyet Öncesi Fikir Akımları ve Ali Suavi**, İstanbul, Işık yayınları, 1993, s. 18.

¹⁰³ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, 25. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s.87

¹⁰⁴ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Çev. Fahri Unan, vd., 13. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s.18

2.3. Gazete ve Matbaa

Matbaanın Osmanlıya geç geldiği bilinen bir hadisedir. Lakin matbaa Osmanlıya geç gelse bile basının ortaya çıkışı daha erken olabileceksen daha geç olmuştur. Bunun sebepleri kısmen iktisadi kısmen de siyasidir. Bazı tarihçiler Türk basın tarihini 1831 yılında çıkarılan Takvim-i Vekâi ile başlatmışlardır. Takvim-i Vekâi Sultan II. Murad'ın talebi ve desteği ile çıkartılır.¹⁰⁵ Gazetenin İzmir'de çıkan Fransız gazetelerinden etkilenecek çıkarıldığı da söylenmektedir.¹⁰⁶ Gazete 9 yıl boyunca başka rakibi olmadan yayın hayatını sürdürmüştür. Devlet destekli çıkmasından dolayı kimilerine göre Türk Basın tarihinin bu tarihten başlatılması doğru değildir. Lakin Osmanlı'da basının asıl önemli tarihleri, Tanzimat sonrası dönemdir. Bu tarihlerdeki ilk resmi olmayan Türkçe gazetesi Ceride-i Havadis'tir. Gazetenin kuruluş hadisesi ise tarihi açıdan ilginçtir. Çünkü gazetenin çıkış hadisesi aynı zamanda muhalif bir gazeteciliğin de oluşmasına sebep olmuştur.

Morning Herald gazetesinde çalışan ve bu gazetenin İstanbul muhabirliğini yapmakta olan William Churchill adındaki İngiliz Subay¹⁰⁷ Kadıköy civarında avlanıyorken bir Türk çocuğunu vurur. Bunun üzerine halk onu yakalar ve dönemin Kadıköy kadısına teslim eder. Kadı da onu tersanede hapsedirir. Bunun üzerine Lord "Ponsonby",¹⁰⁸ kapitülasyon haklarına dayanarak bir İngiliz'in suçlu bile olsa tutuklanamayacağını ileri sürerek Osmanlı Devleti'ne bir nota verir (18 Mayıs 1836)."¹⁰⁹ Churchill serbest bırakılır. Churchill'in tutuklanmasına sebep olan en üst yetkili ve dönemin hariciye vekili olan Akif Paşa görevinden azledilir. Bunun üzerine Churchill'den özür dilenir ve kendisine pırlantalı nişan, zeytinyağı ihraç izni veren bir ferman ve gazete yayımlama hakkı verilir. Akif Paşa henüz şehirde olduğu için Churchill gazeteyi çıkarmaya cesaret edemez. Paşa 1840'ta sürgüne gönderilince Churchill de Ceride-i Havadis (1840) adlı ilk gazeteyi çıkarmaya başlar.¹¹⁰

¹⁰⁵ Hülya Baykal, **Türk Basın Tarihi 1831-1923 (Tanzimat – Meşrutiyet- Millî Mücadele Dönemleri)**, İstanbul, y.y., 1990 s.49.

¹⁰⁶ Hıfzı Topuz, **100 soruda Türk Basın Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1973, s.5.

¹⁰⁷ A.e., s.8.

¹⁰⁸ O yıllarda İstanbul'da görevli İngiliz sefiri. Bknz. Yetkin, **Halk Eylemleri**, s. 272.

¹⁰⁹ Ziyad Ebüzziya, "Ceride-i Havadis", **DİA**, c.7, s. 406-407.

¹¹⁰ Yetkin, a.g.e., s.292.

Ceride-i Havadis hâkim milletin meseleleri ile ilgilenmektense haberleri İngilizler için yayımlar. Yani onlara içeriden haberler nakleder. Hatta beynelmilel hadiselere devletin gazetesinden daha çok yer verir.¹¹¹ Kırım savaşı sırasında ise gazete daha çok İngilizler için tabedilir. Çünkü Churchill cephede İngilizler için haber toplamaktadır.¹¹² Lakin bu bile halka, Osmanlı toprakları içerisinde gazetenin fonksiyonunu gösteren bir misal olur. Halk ilk defa gazete üzerinden haberleşmenin nasıl bir şey olduğunu görür. Gazetede çalışan Türkler de gazete hususunda kendilerini eğitiyorlardı. Hatta bu gazetede yazan insanlar sebebi ile Türk gazeteciliği kendini köşe yazılarında göstermeye başlamıştı.¹¹³ Bir sonraki resmî gazetenin yayımlanmasına kadar olan 20 yıllık sürede matbaacılığa, gazete ticaretine ve dağıtımcılığa dair olan iş alanları yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır.

Böyle bir ortamda Agah Efendi (1832-1885) de bir gazete çıkarma hazırlığına girer. Devlete, diğer tebaaların Arapça, Türkçe ve diğer dillerde gazeteler çıkarttıklarını ve tüm masraflarını kendi sağlayacağı bir gazete çıkarmak istediği hususunda bir dilekçe verir. Devlet de buna müsaade eder. Gazeteye *Tercüman-ı Ahvâl* yani hallerin tercümesi manasındaki isim verilir. Hem yazar hem de editör vasfıyla gazetede Şinasi de yer alır. Gazetenin çıktığı ilk gün¹¹⁴ Şinasi kendi imzası ile bir baş makale yayımlar. Bu makalenin giriş kısmı ise şöyledir;

Bu mebbas, Devlet-i aliyye’ce dahi nev’amâ müeyyedir ki Meclis-i âlî-i Tanzimat’ın teşekkülü (kuruluşu) sırasında kavanîn ve nizamata müteallik levâyihin (kanun ve nizamlarla ilgili tasarıların) tahriren arz olunması (yazılı olarak sunulması) için umuma (halka) me’zuniyet-i resmîye (resmî izin) verilmişti, hattâ Hükümet-i seniyye’nin (Yüce Hükümetin) müsaadesi ile, dâhil-i memalik-i Osmaniye’de teb’a-i gayr-i müslimenin (Osmanlı memleketleri içindeki müslüman olmayan azınlıkların) kendi lisanları üzre hâlâ çıkardıkları jurnaller (gazeteler) bile, belki hukuklarından ziyadece serbesttir; fakat asıl Osmanlı gazetelerinin bahsine gelince, gayr-i resmî bir varakanın (özel bir gazetenin) devam üzre çıkarılmasında her nasılsa şimdiye kadar millet-i hâkimeden (hâkim olan, çoğunluğu teşkil eden millettten) hiçbir kimse ihtiyar-ı zahmet etmemiştir (zahmete girmemiştir, çaba göstermemiştir). Hele şükürler olsun, saye-i adalet-i seniyyede (yüce adaletin sayesinde) telâfi-i mâfat müyesser oldu (kaybedilen hakkın kazanılması mümkün oldu). Şöyle ki : Bu yolda Türkçe

¹¹¹ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, 7. Baskı, İstanbul İletişim Yayınları, 2000, s.104.

¹¹² Topuz, a.g.e., s.9.

¹¹³ Lewis, a.g.e., s.202.

¹¹⁴ 9 Teşrinievvel, 1277/22 Ekim 1860.

bir gazetenin neşri istid'âsına (yayınlanması isteğine) dair geçenlerde takdim olunan müzekkirenin (dilekçenin) meâlini musaddak (içeriğini onaylayan) Meclis-i maarif-i umumiye'den verilen mazbata üzerine (Genel Eğitim meclisi tarafından verilen tutanak üzerine), Meclis-i hâss-ı vükelâ-yi fehhâm'da (anlayış sahibi Vekiller Meclisinde) dahi keyfiyet istihsan (bu dilekçe onaylanmış) ve ol bâbta (o konuda) müsaade-i seniyye-i cenab-ı mülûkâne şayan buyurulmuştur (Padişah tarafından izin verilmiştir) ve bundan başka her def'a çıkarıldıkça bir nüshası, lâıyk olmadığı hâlde huzur-i hümayuna takdim olunmak hususuna (Padişaha takdim edilme şerefiyle) irade-i mahsusa-i şahâne teâkuben (Padişahın arzusuna uyularak) şeref-efzâ-yi sudur olmuştur (şereflendirilmiştir).¹¹⁵

Gazetenin baş makalesinde görüldüğü gibi Tercüman-ı Ahval gazetesi gayrimüslimlere tanınan gazete çıkarma hadisesine bir nevi tepki olarak çıkar. Bu meydan okumayı Ceride-i Havadis gazetesini çıkartan Churchill kabul eder ve haftada iki gün çıkan gazetesini haftada beş gün çıkartmaya başlar. İki gazete arasında farklı sebeplerle sık sık tartışmalar çıkar.¹¹⁶ Lakin Tercüman-ı Ahval'in bir müddet kapatılmasıyla bu rekabet Devlet'in eliyle sekteye uğrar.¹¹⁷

Bu şekilde başlayan siyasi gazeteler ileriki yıllarda daha da artarak devam eder. Baş muharrir olduğu gazeteden ayrılan Şinasi *Tasvir-i Efkâr* adında bir gazete yayımlamaya başlar. 1866 yılında Genç Osmanlılar'dan olan Ali Suavi'nin baş yazar olduğu *Muhbir Gazetesi* çıkmaya başlar.¹¹⁸ 1870 yılında Namık Kemal'inde içerisinde bulunduğu bir kadro *İbret* (1870) gazetesini çıkartır.¹¹⁹ Yani o yıllarda çıkartılan gazetelerin hepsi siyasi bir amaç güdülerek çıkartılıyordu.

Tercüman-ı Ahval'in çıkışı ise Yeni Osmanlılar diye tesmiye edilen cemiyetin ortaya çıkışı arasında ise yakın bir irtibat vardır. Bu irtibat ise muhalif isimlerin gazeteler vesilesi ile aynı çatı altında toplanmasıdır.

¹¹⁵ Şinasi, **Makaleler, Külliyyat IV**, Ankara, Fevziye Abdullah Tansel, 1960, s.2.

¹¹⁶ Topuz, a.g.e., s.12.

¹¹⁷ Lewis, a.g.e., s.204.

¹¹⁸ Baykal, a.g.e., s.68.

¹¹⁹ Topuz, a.g.e., s.21.

2.4. Yeni Osmanlılar

Yeni Osmanlı ismi o dönemde Avrupa’da meşhur olan Genç Fransa, Genç Almanya, Genç İtalya isimlerinden esinlenerek “Genç Türkiye” terkiibinden alınmıştır. Fransa’da ve Osmanlı’daki Fransız basınında kendilerine *Jeunes Turcs* denilmekteydi. O yıllarda Osmanlı topraklarında ne Türklük ne de *Jeune* kelimesi bir mana ifade etmediği için kendileri de bu ifadeyi Yeni Osmanlılar olarak tercüme etmişlerdir.¹²⁰ İçlerinde Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi isimlerin olduğu cemiyetin “nokta-i istinadı” İslam idi. Onlara göre “Tanzimat’ın dayandığı bir temel felsefe, ahlaki değerlerin kökünü oluşturacak bir zemin yoktu. Yeni Osmanlılar bu boşluğu doldurmak için İslam felsefesinden yararlanmayı teklif ediyorlardı.”¹²¹ Tanzimat’ın onları sürüklediği ortamda din ikinci plana itilmiş olsa da bu sefer bir ideoloji ile ehemmiyet kazanmıştır. Bu yüzden onları, İmparatorluğun -hiç olmazsa Müslüman kesimi için- belirli görüşlere sahip ilk ideologları diye tanımlamak mümkündür.¹²²

Yeni Osmanlılar siyasi bir parti değillerdi. Herhangi bir tüzükleri dahi yoktu. Ne dönemin mevcut kurumları içerisinde bir güçleri vardı, ne çok iyi örgütlenmiş bir cemiyet ne de bir devrim örgütleyebildiler. Onlar daha çok kültürel ve fikri bir hareketti. 19. yüzyılın Osmanlı muhitine fikirleri ile tesir etmişlerdi.¹²³ Kendi içlerinde üç farklı gruba ayrılmaktadırlar. Bunların ikisini Şinasi ve Ali Suavi oluşturuyordu. Cemiyette Şinasi gazeteci kimliği ile ön plana çıkmaktaydı. İçlerinde tesiri en fazla olan kişiler ise Namık Kemal ve Ziya Paşa’dır. Namık Kemal modern devlet teşkilatlanmasını İslam’a dayandırma çabası içinde olan bir insandı. Bu hususta Ziya Paşa’da onunla beraberdi. Bu ikisi arasında da Türkçede, Kur’an-ı Kerim’den alınmış bazı kelimelere yeni manalar yükleyip yeni bir fikri saha oluşturan kişi de Namık Kemal idi.

¹²⁰ Lewis, a.g.e., s.211.

¹²¹ Mardin, Türk Modernleşmesi, s.88.

¹²² Kemal Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *DİA*, c. 43, s. 430.

¹²³ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik*, çev. Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 105.

2.4.1. Namık Kemal

Kendisi Genç Osmanlılar hareketi içinde kendinden sonraki kuşaklara fikir açısından en tesirli olan kişiydi. Türkiye'nin Osmanlı son dönemi üç tarz-ı siyasetinin ana kaynağı Namık Kemal'dir dense yeridir.¹²⁴ Namık Kemal, Tanzimat döneminin getirmiş olduğu ortama en sert eleştirileri getirenlerden biridir. Onun ve şair arkadaşı Ziya Paşa'nın en büyük şikayetlerinden birisi Batılılaşmanın milli benliği kaybettirmesiydi.¹²⁵ O hem içinde bulunduğu şartları tenkit ediyordu hem de bu şartlarla uyuşmayan ve çelişen fikirlerinin üzerinde durup bunlara çıkış yolu arıyordu.

Tanzimat istenilen refahı sağlayamamıştı. Hatta Osmanlı içindeki durumu daha da kötü hale getirmişti. Ferman çağdaş bir devlet yasası değildi. Tebaanın rızasını da kazanarak ilan edilmemişti. Mevcut durum önceki dönemden daha kötü bir hal almıştı. Yeni Ferman ile Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya müdahale etmesi de kolaylaşmıştı. Bir yandan da Müslüman halk ikinci plana itilmişti.

Bu gibi hadiselerle mâni olmak için ise halk iradesini temsil edecek bir devlet rejimi kurulması gerekliydi. Bu rejim sağlanabilirse Batı, Osmanlı tebaası arasında bulunan vatandaşlarını bahane ederek kolay müdahale de edemeyecekti. Böyle bir ortamın sağlanması için ise bu topraklarda yaşayan insanların bilinçlendirilmesi elzemdi. Namık Kemal bu bilinçlendirmeyi İslam'ı merkeze alarak yapar. O sadece modern devletle ilgilenmiyor aynı zamanda modern devleti İslam ile bağdaştırmaya çalışıyordu. Bunu da İslam fıkıhındaki kıyas yöntemi ile yapıyordu.¹²⁶ Bu yüzden Namık Kemal kurulmasını istediği yeni rejimi *meşveret* kelimesi ile ifade ediyordu. Buna da Kur'an-ı Kerim'de aynı kökten gelen kelimelerin kullanımı ile misallendiriyordu. Hatta bu hususta gazetede neşrettiği yazıda Ali İmran Suresinin

¹²⁴ Lütfü Şehsuvaroğlu, **Milliyetçilik ve Namık Kemal: Türk Düşüncesinin Evrimi Çağdaş Türk Düşüncesinde Milliyetçiliğin ve İslamcılığın Kaynakları**, Ankara, Elips Kitap, 2008, s.236.

¹²⁵ Ali Engin Oba, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İstanbul, İmge Kitapevi, 1995, s. 188.

¹²⁶ Carter, a.g.e., s.105.

158. ayetinde geçen “ve Şavirhum Fil-Emr”¹²⁷ ayetini yazısına başlık olarak seçer ve bu yazısında kastını izah eder.¹²⁸

İfade etmek istediği kavramları yeni kelimeler türeterek değil, Türkçede var olan kelimelere yeni manalar kazandırarak yapar. Böylece bir milliyetçiliğin en mühim kelimeleri Namık Kemal ile doğmuş oluyordu.

“Onun Osmanlılık ve İslamcılık fikirleri milliyetçiliğini besler. O, Osmanlı kelimesi ile daima “Türk”ü kasteder. Ele aldığı konular ve kahramanlarda Türk tarihindendir.”¹²⁹

Namık Kemal Osmanlı hakimiyeti altında olan herkesin bundan iftihar etmesi gerektiğini söyler. Ona göre Osmanlı tebaası demek bu topraklarda yaşayan herkes demektir. Ama bu milletlerin öncüsü Türklerdir. Diğer halklar Türklerin önderliğinde birlikte yaşayabilirler. Aynı zaman da o, Türklerin Avrupa’ya karşı çıkmasını da müdafaa eder.¹³⁰

Bunun yanında Namık Kemal’in tiyatro metinleri ve şiirleri onun düşüncelerini daha net aktarır. Aynı zamanda bu eserler onun yaşadığı topraklarda milliyet mefhumunu doğrudan şekillendirir. O dönemde yazılan ilk tiyatro eseri Şinasi’nin *Şair Evlenmesi* adlı oyunudur. Eserde şair olan bir kişinin görücü usulü peçeli bir kadınla evlenmesi anlatılmaktadır. Tam evleneceği zaman kızın yüzünde peçe olduğu için kızlar değiştirilir ve şair başka bir insanla evlenmek durumunda kalır. Aynı hareket içerisinde olan Şinasi ile Namık Kemal’in tiyatro metinleri kıyas edildiğinde meselelere farklı yaklaşıldığı açık bir şekilde fark edilmektedir. Şinasi *Şair Evlenmesi* ile toplumsal hayattaki bir olguyu tenkit ederken, Namık Kemal herkesi tesirinde bırakacak, vatan konusu merkezli bir tiyatro kaleme alır. *Vatan yahut Silistre* adlı eserde 1854 yılında bugün Bulgaristan sınırları içinde yer alan Silistre’deki Türk kalesinin düşmanları olan Ruslara karşı müdafaası işlenir. “Vatan aşkıyla yüklü ifadelerle dolup taştan oyunda Türklere değil, Osmanlılara ülkelerini sevip düşmanlarına karşı onu savunmaları

¹²⁷ Onlarla istişare et, müşaverede bulun.

¹²⁸ Namık Kemal, “Ve Şavirhüm Fil-Emr”, **Hürriyet**, No: 4, 30 Rebiulevvel 1285 / 20 Temmuz 1868.

¹²⁹ İsa Kocakaplan, **Namık Kemal**, 2. Baskı, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2009, s.26.

¹³⁰ A.e., s.26.

konusunda sürekli ateşli çağrılar seslendirilir.”¹³¹ Bu oyun sergilendikten sonra ise Namık Kemal Kıbrıs’a sürgüne gönderilir.

2.5. Kanun-ı Esasi

Bosna-Hersek ve Bulgaristan’daki isyanlardan sonra Osmanlılık siyasetine daha kat’î bir şekil vermek zarureti şiddetle kendini gösterir.¹³² Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası ülke borçlanmış, elde edilen paralar da kaybedilen şeyleri telafi edememişti. Osmanlı’nın işlerine karışan devletlerin müdahalesi de eksilmiyordu. Bu yüzden Namık Kemal’inde içinde olduğu bir grup Meşrutiyet yönetimi kurulmasında ısrar ediyordu. Kimilerine göre bunun sebebi kurulacak Mebuslar Meclisinde Yahudi ve Hristiyan milletlerinden mebuslar olacağı için Osmanlı siyasetine müdahil olan diğer devletlerin müdahalesine mâni olmaktı. Nihayetinde de tam manası ile “Osmanlı milleti” teşkil edilecekti.¹³³

1876 yılında Mithat Paşa’nın bir yandan II. Abdülhamit’le diğer yandan Genç Osmanlılarla olan irtibatıyla Kanuni Esasi yürürlüğe girer. Kanun-ı Esasi’nin 8. Maddesine göre; *Devleti Osmaniye tabîyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise bilâ istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir.* 17. Maddesinde ise; *Osmanlıların kâffesi huzuru kanunda ve ahvali diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve vezaifinde mütesavidir* denmektedir. Yani imparatorluk resmi olarak Osmanlı siyasetini benimsediğini Kanun-i Esasi ile tasdik eder.

Bunun yanında Meclis-i Umumi ve Ayan Meclisi diye iki farklı meclis kurulacaktır. Bunları birleştiren bir de merkez olacaktı. Ayan Meclisi’nin azaları bizzat Padişah tarafından seçilecektir. Meclis-i umumi ise halkın oy kullanması ile seçtiği kimselerden oluşacaktı.¹³⁴ Bu şekilde bir anayasa hazırlanarak devletin yönetimi

¹³¹ Lewis, a.g.e., s.217.

¹³² İnalçık, a.g.e., s.51.

¹³³ Günel, a.g.e., s.44.

¹³⁴ A. Şerif Gözübüyük, *Anayasa Hukuku Anayasa Metni Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*, 9. Baskı, Ankara, Turhan Kitapevi, 2000, s.111.

padişah ve halk arasında paylaşılmış olmaktaydı. Mecliste Yahudi ve Hristiyanlardan da mebuslar vardı. 1876 yılında meclis ilk açıldığında 105 mebustan 69'u Müslüman, 46'sı da Hristiyan ve Yahudi'ydi. Meclis Türk dışındaki unsurlardan oluşuyorsa da Kanun-i Esasi ile devletin resmi dili Türkçe kabul edilmiştir.¹³⁵ Bunun yanında Heyet-i Mebusan'a dâhil olabilmek için sayılan on şartın üçüncüsü Türkçe bilmek olarak konulur. Dört seneden sonra yapılacak seçimlerde Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak şartı da eklenir. Böylece devlet ilk defa Türkçeyi resmi dil ilan etmiştir.

Meclis'in, Osmanlı-Rus savaşındaki başarısızlığın sebebini padişah ve hükümete yüklemesi, ordudaki düzensizlik, ülkedeki haksızlıklar gibi sebeplerden ötürü hükümeti ve padişahı sert bir şekilde eleştirmesi sebebiyle padişah, meclisi bir süreliğine tatil ettiğini söyler.¹³⁶ Bu ise meclisin ilk ve son tatile çıkışı olur. Meclisin süresiz tatil edilmesi ile Kanun-i Esasi tamamen yürürlükten kalkmasa da fiilen uygulamadan kalkar. Bu dönemden sonra ise padişahın merkezde olduğu bir yönetim başlar.

Bu dönemdeki Osmanlılık siyaseti de millet ve toprak birliğini sağlayamamıştı. I. Meşrutiyet ilan edildikten sonra dahi Bosna-Hersek ve Bulgaristan kaybedilen topraklar arasına girmişti. Zaten devletin dayatması ile oluşan bu ortama Türk efkâr-ı umumiyesi de maddi ve hissi sebeplerle siyasete düşmandı. Bu hareketi benimsemiyordu¹³⁷. Tanzimat'tan beri vukuu bulan bu Osmanlılık siyasetini kabul etmiyorlardı. Ülke içinde müslim-gayrimüslim birliğinin sağlanamamış olmasıyla beraber, gayrimüslimlerin tahakkümü altındaki Müslümanlara da eziyet edilmekteydi. Bu topraklarda zulüm gören Müslümanlar, diğer Müslümanlar gibi öldürülmemek için Anadolu'ya hicret etmeye başladılar. Bununla beraber Ayastefanos Barış Antlaşması'nda (1878) alınan kararlar Osmanlı tebaasındaki Hristiyanların lehine idi.¹³⁸ Bir yandan da Avrupa, Müslüman coğrafyası olan ve kimi zaman da Osmanlı

¹³⁵ 18. Madde: Tebaai Osmaniyenin hidematı Devlette istihdam olunmak için devletin lisanı resmi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır. Gözübüyük, a.g.e., s.28.

¹³⁶ Gözübüyük, a.g.e., s.112.

¹³⁷ İnalçık, a.g.e., s. 52.

¹³⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, 6. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s.540.

hakimiyetinde kalmış toprakları sömürgeleştirmeye devam ediyor, daha önceden sömürgeleştirdiği yerlerin de sınırlarını genişletiyordu.

2.6. Alternatif Arayışlar; İslamcılık ve Türkçülük

Hem bu sebeplerden ötürü hem de Osmanlı siyasetindeki tutarsızlık ve memnuniyetsizlik sebebiyle II. Abdülhamit İslamcılık davası gütmeye başlar. Bu yüzden “halifelik” vasfını ön plana çıkarır. Kendisine Padişah veya Sultan denilmesinden daha ziyade Müminlerin Emiri manasına gelen *Emîr-ül Müminin* denmesini ister.¹³⁹ “İmparatorluk içinde olduğu kadar dünyanın diğer yerlerindeki Müslümanlara özel bir ilgi göstermekte hem Avrupa devletleriyle olan ilişkilerinde siyasi bir üstünlük sağlamayı ve ülkesindeki rejime destek bulmayı ummuştur.”¹⁴⁰ Yani hilafet her ne kadar Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlıya intikal etmiş olsa da onun öne sürülmesi siyasi bir buhran döneminde olmuştur.

Ülke içerisinde bunlar oluyorken Avrupa’da da Türklere yönelik artan bir ilgi mevcuttu. Avrupalı bilim adamları/akademisyenler Türklerin kökenini araştıran çalışmalarla iştigal ederler. Bununla Türklerin kültür ve ırk olarak aidiyetini tahdit etmek isterler. Aynı zamanda Avrupa’da bir *Pan* (birlik) fikri doğmuştu. Milliyetçiliğin herhangi bir şeklini esas alarak o milleti bir birlik içerisinde tutmak anlamına gelen kavramın, ilk öncüleri Almanlardır. Almanlar, Avrupa’da dağıntık olan Almanları kültür üzerinden bir araya getirerek bir *Pancermenizm* üretmişlerdir. Bundan sonra ise Ruslar da *Panslavizm* fikrini öne sürmüşlerdir. O yıllarda Rus topraklarında yaşayan birçok Türk vardır. Türklerin yaşadığı bu topraklar her geçen zaman içinde Osmanlı’dan kopuyordu. Kaybedilen bu topraklardaki Türkleri bir arada tutmak için ve o topraklarda mahsur kalan Türkleri kaybetmemek için¹⁴¹ bir

¹³⁹ Karal, a.g.e., s.543.

¹⁴⁰ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğini Doğuşu (1876-1908)*, çev. Zeki Doğan, İstanbul, Fener Yayınları, 1998, s.12.

¹⁴¹ Richard L. Chambers, vd. *Ortadoğu’da Modernleşme*, çev. Ercüment Kuran, İstanbul, İnsan yayınları, 1995, s.166.

Pantürkizm inşa etmek gerekiyordu. Bunun için ise Türk'ün ne olduğu sorusu sarahate kavuşturulmalıydı.

Bu milliyetçi teorileri uygulamak ve düşünmek için Türk milliyetçiliğinin yeniden canlandırılması ve Türk kelimesine itibar kazandırılması gerekiyordu. Avrupalılar, bu noktada Türk aydınlarının esin kaynağı olmuştur. Osmanlı A'yanları, Türk ve Türkiye terimlerini kullanmazlarken Avrupalılar, Osmanlı İmparatorluğundan bahsederken insanlara Türk ve ülkeye Türkiye kelimelerini kullanmaya çok önceden başlamışlardı. Dış dünya ile gelişen ilişkiler sonucunda Türk devlet adamları ve aydınları bu terimlere alıştılar. Türk milliyetçiliğine etki eden bir başka noktada Avrupalıların Türkler hakkındaki yazdıkları eserler olmuştur.¹⁴²

Türklerin menşeinin ne olduğu sorusu akabinde onların hangi dili konuştuğu sorusunu da gündeme getirir. Türklerin lisanı nereden neşet etmişti. Osmanlıcılık ve Türkçülük fikirleri arasında bir tercih yapan aydınlar dil üzerine de tezler üretip yeni tarih yazmaya başlarlar. Bir yandan Avrupa'daki tezler yapılan çalışmalara tesir ederken Türklük hakkında söylenen yeni şeyler de lisanın tarihini değiştiriyordu. Bu çalışmalarla birlikte bir de Türkçe'nin gramer ve sözlük yazımı çalışmaları da tarih kitaplarıyla at başı gitmeye başlar. Tanzimat sonrası ortaya çıkan ideolojileri halka yayma istediği de lisanın sadeleştirilmesi hususunda yeni bir mesele gündeme getirir.

2.7. Lisan Tartışmaları

2.7.1. Milliyetçilikten Önce Türkçe

Tanzimat'tan önce Türkçe'nin tebarüz ettiği yegâne yer Saray ve medreselerdi. Sarayın kendine has üslubu onun Saray Edebiyatı olarak anılmasına sebebiyet vermişti. Saray'da yazılan Türkçe, Farsî ve Arabî kelimelerin yoğun olarak kullanıldığı bir dildi. Medreselerde ise dinî yani Kur'an ve sünnet merkezli bir eğitim esas alınmaktaydı. Bu yüzden talim yoğun bir Arapça üzerinden yapılıyordu. Halka

¹⁴² Kushner, a.g.e., s.17

açılan dil kanalı ise daha çok medreseler üzerinden olmuştur. Hatta bir tek medrese değil, Enderun ve tasavvufi irtibatlı müesseseler de buna eklenebilir.¹⁴³ III. Selim’e kadar Divan edebiyatı sarayda varlığını idame ettirmiştir. Modernleşmenin etkisi ile Divan Edebiyatı da yavaş yavaş geri plana itilmeye başlanır. Aynı yıllarda (1850’lilerde) medresenin din temelli eğitimi ve bu eğitime mahsus kavramları da gözden düşmeye başlar. Bunlar ise hem matbaanın kullanımından hem de yeni ideolojilerin halka yayılma çabasından sonra olur.

Bunun yanında Tanzimat’tan önce nasıl ki Türk sadece Müslüman demek idiyse, aynı şekilde Türkçe de sadece Müslümanların konuştuğu bir dil sayılıyordu. Rumlar, Ermeniler vs. yani Müslüman olmayan insanlar her ne kadar Türkçe konuşsalar da onların konuştuğu lisana itibar edilmiyordu. Bu da onların “batıl Türk lisanı üzre kelimat” etmelerine neden oluyordu. Konuştukları zaman Türkçeyi çirkin bir eda ile konuşuyorlardı. Bu çirkin edaya tepki olarak¹⁴⁴ Divan Edebiyatı şairlerinden Urfalı Nabi (1642- 1712) İstanbul’daki hanendelerin Türkçe üslubunu methettiği bir manzumesinde Çingeneler ve Yahudiler için şöyle der;

*Kâ’ilîz nagme-şinâsânına İstanbul’un
Çigner agzında Yehûdileri Çingâneleri¹⁴⁵*

Balkanlarda ise Boşnaklardan biri diğeri ile tartıştığı zaman ve biri diğeri zemmetmek istediği zaman “Türkçe bilmez Allah’tan korkmaz” cümlesi sarf edilirmiş.¹⁴⁶ Aslında bu söz hem Türk’ün kim olduğunu hem de Türkçenin kimin lisanı olduğunu izah etmektedir. Redhouse da 1880 yılında telif etmiş olduğu sözlüğün “Turkish Language” maddesinde Türk dilini “Türkçe, Osmanlıca, Müslümanca”

¹⁴³ Berkes, a.g.e., s. 255.

¹⁴⁴ Fuat Köprülü, **Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1928, s. 30.

¹⁴⁵ Ali Fuat Bilkan, **Nabi Divanı**, c.1, Ankara, Akçağ Yayınları, 2011, s.1111.

¹⁴⁶ Sâmîha Ayverdi, **Küplücedeki Köşk**, 2. bs., İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2006, s. 237.

olarak tanımlamaktadır.¹⁴⁷ Tanzimat sonrasında ise Osmanlılık siyasetiyle bu ayrımında yavaş yavaş kalktığı görülmektedir.

Tanzimat'tan önce Osmanlıca ifadesi mevcut değildi. Bu dönemden önce lisandaki üslup sebebiyle Türkçe kendini tavsif eden bir kelime ile söylenirdi. Yani Türkî-i Basît, Türkî-i Fasih gibi.

Osmanlı bürokrasisinin ve bu bürokrasinin yalnızca bir üyesi olan medrese mensublarının Türkî-i fasih'i kimliklerinin bir parçası olarak gördükleri; Hakikat'i temsil ve ifade etmek için araç olarak da bu dili kullandıkları tarihî bilgiler çerçevesinde açıktır. Ancak Osmanlı medrese mensubları bu dil için her zaman lisân-ı Türkî, zebân-ı Türkî, Türkîce, Türk dili ve benzeri adları kullanmışlardır. Bu durum onların kullandıkları dili, *Türk dili* olarak gördüklerini açıkça gösterir. Bu açıdan *lisân-ı Osmânî* ya da *Osmanlıca* gibi adların ortaya çıkışını XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'nin benimsediği *Osmanlılık* siyasetine bağlamak doğru gözükmemektedir.¹⁴⁸

Avrupa'da başlayan Türk ırkı çalışmaları burada Türkler için bir kaynak oluştururken, aynı şekilde oradaki Türkçe üzerine yapılan araştırmalar da dil sahasında eser verecek olan Osmanlı münevverlerini etkilemiştir.

2.8.2. Tanzimat'tan Sonra Türkçe

Avrupa'daki Türk dili çalışmalarının ilk mahsullerini “Abel Remusat, Silvestre de Sacy, Deguignes, Arthur Lumley Davids”¹⁴⁹ gibi isimler verir. Aynı zamanda Tanzimat'ta Tercüme Odası'nın kurulması ve orada çalışanların yeni Avrupa dilleri öğrenmesi Türkçenin şekillenmesinde rol oynamıştır. Bu yabancı dillerin başında bilhassa Fransızca gelmektedir. Bu yüzden yeni fikir dünyasında daha çok Fransızca kelimeler tesirli olur. Avrupa'da sanat, fikir ve diğer alanlarda ortaya çıkan kavramları

¹⁴⁷ Redhouse, “Turkish Language”, s.346

¹⁴⁸ İhsan Fazlıoğlu, *Nazarî Ufuk İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi*, 3.Baskı, İstanbul, Papersense Yayınları, 2017, s.218.

¹⁴⁹ Sinan Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, y.t., Yeni Gün Haber Ajansı Yayıncılık, 1997, c.1 s.98.

Osmanlı aydınları kendi dillerine de tercüme etmek isterler. Bu istek ise Türkçede yeni kelimelerin ve terkiplerin ortaya çıkmasına sebebiyet verir. Bu kelimeler, kimi zaman var olan kelimelere yeni anlamlar yüklenerek yapılır. Kimi zaman ise yeni bir kelime türetilir. Bu türetmeler de Arabi kelime ve kaideler üzerinden yapılır.

Tanzimat'tan sonra Avrupa ile fikir temasının artması, çevirilerin çoğalması, sosyal meselelerin gazete ve dergi sütunlarında yer alması, birçok yeni kavramların fikir hayatımıza girmesine yol açmış, bu kavramlara Türkçe karşılık bulmak ihtiyacını doğurmuştur. “Opinion publique” deyimine karşılık olarak kullanılan “efkâr-ı umumiyye” tamlaması ile, “crise” kelimesine karşılık olarak bulunan “ buhran” kelimesi ve “ buhran-ı vükelâ” , “ buhran-ı malî” “ kavanin-i içtimaiyye” , “ hukuk-ı beşer” “ hâkimiyyet-i milliyye” , “ münasebat-ı beynelmilel” , “ temamiyyet- i mülkiyye” “ hukuk-ı siyasiyye” “ devlet-i meşrûta” , “ efkâr-ı serbestî” gibi herbiri türlü deyimleri karşılamak üzere bulunmuş olan tamlamalar bu kabildendir.¹⁵⁰

Arapçadan türetilen kelimeler ise Arapların kullanım esasına bakılmaksızın yapılmıştır. Türklerin Arapçaya olan hakimiyetleri sebebi ile bu kelimeler karşılanırken hatta Arapların dahi kullanmadığı/bilmediği kelimeler tercih edilmiştir. Bu ise mahsustan yapılmış bir şeydir. Çünkü Tanzimat adamlarından koyu Batıcı/Batılı olanlar birçok cihetten kendilerine benzeyen Müslüman toplumlarla aralarını açmak ve tamamen Batı'ya yönelmek istiyordu. Tanzimat dönemi adamlarından Tahsin Efendi (1811-1881) bu yüzden Kur'an harflerini kullanan kavimler gibi sağdan sola yazmaktansa, aynı harfleri soldan sağa yazmaya çalışmıştır.¹⁵¹ Aynı kişi açılan üniversiteye *dârülfünun* ismi konulurken şarkın zihni dünyasını yansıtacak *darülulum* veya *küllîye* denmesinden ziyade mana olarak bilimler evi olan *dârülfünun* terkiibini tercih etmiştir. Nitekim o yıllarda Avrupa'daki bilim, fen kelimesi ile karşılanıyordu.¹⁵² Kelime, o yıllarda çıkan *Mecmûa-i Fünûn* (1862) adlı derginin isminde de aynı gaye ile kullanılmıştır.

Tanzimat'tan sonra türetilen yeni kelimeler ve terkipler ağıdalı bir Türkçe'nin doğmasına sebep olur. Bu terimler bir kesim aydın tarafından terkiplerle tercüme

¹⁵⁰ Agah Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960, s.102.

¹⁵¹ Berkes, a.g.e., s.264.

¹⁵² Berkes, a.g.e., s.238.

edilirken diğerk kesimdeki aydınlar buna mukabil lisanın sadeleştirilmesi taraftarıdır. Lisanın halkın anlaması için sadeleştirilme çabasını devlet katında ilk ortaya atan kişi ise Tanzimat Fermanı’nı ilan eden Reşit Paşa’dır.¹⁵³ Reşit Paşa yetiştirdiğı talebesi Ahmet Cevdet Paşa’dan da sade bir dille yazmasını talep eder. Ahmet Cevdet Paşa da;

...Hüner-verân-ı eslâfın lisan-ı azbül-beyan-ı Türkîyi bayağı metruk hükmünde tutup, te’lif-kerdeleri olan âsârı arz-ı kemal zımınıdaya bütün bütün başka lisan üzre, veyahut elfaz-ı Arabiyye vü Farisiyyeden ibaret olup, fakat bir sahifada bir iki lâfzı Türkçe olarak tasnif ü tertib itmeğı âdet edinmiş olmalarından ve ekser-i müellefâtı külliyyat-ı ulûmun bir fer’i olan şi’ir ü inşaya hasreylediklerinden...¹⁵⁴

deyip kendi zamanına göre daha sade bir dil tercih eder. Şinasi de Agah Efendi ile çıkardığı *Tercüman-ı Ahval* adlı gazetenin ilk sayısındaki (İstanbul-1860) takdiminde şunları yazar;

Ta’rife hacet olmadığı üzre, kelâm, ifade-i meram etmeğe mahsus bir mevhîbe-i kudret olduğu misillü, en güzel icad-ı akl-ı İnsanî olan kitabet dahi, kalemle tasvir-i kelâm eylemek fenninden ibaretdir. Bu i’tibar-ı hakikata mebni, giderek, umum halkın kolaylıkla anlayabileceğı mertebede işbu gazeteyi kaleme almak mültezem olduğu dahi, makam münasebetiyle şimdiden ihtar olunur.¹⁵⁵

Hemen hemen her gazete neşrettiğı ilk sayısında halk esas alındığı için lisanın daha sade olması gerektiğini, kendilerinin de bu gaye ile sade bir dil kullanacaklarını yazar. 1868 yılında yayın hayatına yeniden başlayan *Terakki Gazetesi*’nin ilk sayısında, basımevinin müdürü olan Filip Bey’in yazdığı Hasbihal başlıklı önsözde bu, şu şekilde ifade edilir;

¹⁵³ Levend, a.g.e., s.81.

¹⁵⁴ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul, Pınar yayınları, 2018, s.68.

¹⁵⁵ Şinasi, “Takdim”, *Tercüman-ı Ahval*, No:1, 22 Ekim 1860.

Ey muharrir beyler, efendiler. Siz de avamın anlayacağı lisan üzre mahsûlât-ı fikriyyenizi sahâyife dökmeğe çabalayınız. O ibârât- ı münşiyâne ve terâkîb-i kâtibâneyi kalem odalarında icra ediniz. Ittılâ'-ı hakaayik-ı hâle ekseri o ibârat bir sedd-i sedîd oluyor ki, o şeddi geçememekten dolayı erbâb-ı mütâlâa olduğu yerde kalıyor.

Halkla iletişime geçme çabasının yanında Avrupa’da çıkan dil bilim çalışmaları ve yine Türk ırkı alanındaki Avrupa menşeli çalışmalar sözlük ve gramer çalışmalarına neden olur. Tanzimat adamları Türk dilinin bir grameri ve sözlüğü olmadığından şikayetçidirler. Bilimsel ifadelerin oluşturduğu terkiplerde de bir bütünlük olmadığı için sözlük ve gramere olan ihtiyaç her geçen gün daha da artar. Çünkü bazı terimler birkaç farklı şekilde tercüme edilir. Bu yüzden bu tarihlerden birkaç yüzyıl önce Avrupa’da başlayan leksikografik devrim, Osmanlı’da da başlar.

2.7.3. Osmanlıca ve Türkçe

Tanzimat sonrasında şekillenen Türkçe’nin yeni kelimeleri muhtevi ve kavramları izah eden bir sözlüğü henüz yoktu. Bunun dışında var olanlar daha çok Arapça ve Farsça kelimeleri esas almaktaydı. Buna 16. yy.’daki Vanlı Mehmet b. Mustafa’nın Arapçadan tercüme ettiği *Vankulu Lügati*, 19.yy’ın başında Mütercim Asım Efendi’nin Arapçadan tercüme ettiği Okyanus sözlüğü ile Farsçadan tercüme ettiği *Burhan-ı Kat’i* sözlükleri misal verilebilir. Müstakil olarak yazılan ilk Türkçe sözlük ise Mehmet Esat Efendi’nin 1732 yılında neşrettiği *Lehcet-ül Lugât* adlı eseridir. Müellif bu sözlükte Türkçe kelimelerin Arabi ve Farisi karşılıklarını verir. İlk dönemdeki Türkçe sözlükler gramerleri de kapsadığı için aynı zamanda gramer kitabı olarak da kabul edilmektedir.¹⁵⁶ Lakin bu tarihlerden önce yazılmış birkaç adet müstakil gramer kitabı da mevcuttur. Bunların başında Besim Atalay’ın yayına hazırlamış olduğu *Müeyesserat-ül Ulum* kitabı gelmektedir. Kitap Bergamalı Kadri tarafından 1530’da veziriazam İbrahim Paşa adına yazılmıştır. Tanzimat sonrasında ise basılan ilk gramer kitabı Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa’nın telifiyle *Medhal-i*

¹⁵⁶ Levend, a.g.e., s.167.

Kavaid-i Osmaniyye'dir.¹⁵⁷ Kitap, dil çalışmaları için kurulan Encümen-i Danış bünyesinde neşredilir. Bu kitap kendi dönemi içerisinde oldukça önemlidir. Çünkü Tanzimat döneminden sonra bir Osmanlıcılık fikri doğmuştu. Buna paralel olarak da lisana "Osmanlıca" denmek isteniyordu. İşte bu kitap da söz konusu zihniyeti tebarüz ettiren ilk çalışmadır. Ancak Osmanlı değil Türk olduğunu iddia eden insanlarsa lisanlarının Türkçe olduğunu müdafaa ediyorlardı. Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa'nın telif etmiş olduğu bu kitap, gramer ve sözlük kitapları alanında resmi bir tartışma ortamı açmıştır. Çünkü gramer kitabı olarak piyasaya sürülen mezkur kitap "Osmanlıca" ifadesini esas alıyordu ve insanlara Osmanlıca öğretmek için yayımlanmıştı.

İnsanların lisana Türkçe demesi ise kendi içerisinde bir bütünlük teşkil etmiyordu. Kimileri Osmanlıcılık politikasına karşı çıktığı için bu ismi tercih ediyordu. Kimileri de diğer ülkelerde Türk olduğu öne sürülen insanlarla ortak bir saha oluşturmak için bu ismi tercih ediyordu. Lakin iki tarafı da ortak noktada birleştiren şey ise; dilin milli kültürün ilk aşaması olduğuydu. Dil, kavimleri birbirinden ayıran esaslı bir ölçüttü. Bir milletin kendini muhafaza etmesi için kendi dilini muhafaza etmesi gerekiyordu.¹⁵⁸

O dönemde lisana Osmanlıca denmesini savunanlardan biri de Hacı İbrahim Efendi'dir (1826-1888). Hacı İbrahim Efendi o yıllarda Arapçanın çok uzun sürede öğrenilmesi hususundaki şikayetleri izale etmek için Aksaray'da bir medrese açar ve bu medrese Arapçanın iki yılda öğretilbildiğini dönemin insanlarına gösterir. Bu da onun meşhur olmasına neden olur. Yazmış olduğu bir makalesinde kendi lisanına neden Osmanlıca dediğini şu şekilde izah etmektedir;

"Biz devamızı, yani Osmanlı lisanının mevcut olduğunu daha nice delillerle ispat edebiliyoruz. Lakin "Biz Türk'üz bize Türkî gerektir" deyip Türklük iddiasında bulunanlar acaba aslen Türk olduklarını nasıl ispat edebiliyorlar? Türk değil, belki Kürt'tür veya Laz'dır veya Gürcü'dür. Türklük iddiasında bulunanlar evvela soy

¹⁵⁷ "Batılı Türkoloji eserlerinden özellikle ikisi- hiçbirinin büyük bir bilimsel değeri yoktu- önemli bir etki yapmış görünüyor. Biri, 1832 de Londra'da Arthur Lumley Davids tarafından yayınlanan ve Türk budunları üzerinde uzun bir tarihi girişi bulunan Grammar of the Turkish Language (Türk Dili Grameri) idi. 1836 da Fransızca çevirisi çıktı ve Türklerin dikkatini çekti. Bunun gramer bölümleri, 1851'de yayınlanan ve Türkiye'de ilk modern Türk grameri olan Fuat ve Cevdet Paşa'ların Kavaid Osmaniyye'sini esinlemeye yardım etti." Lewis, a.g.e., s. 343-344.

¹⁵⁸ Kushner, a.g.e., s.84.

kütüklerinin Türk'e dayandığını anane ile ispat etsinler de daha sonra bu iddiada ısrar etsinler.”¹⁵⁹

“Bir kere lisan-ı Osmanî ve edebiyat-ı Osmaniyye deyimleri Tanzimatçıların hemen hepsinin yazısında yer tutar. Buna açıkça karşı gelenler, ancak Süleyman Paşa, Ali Suavi ve Şemseddin Sami olmuştur.”¹⁶⁰ Süleyman Paşa neşretmiş olduğu *İlm-i Sarf-i Türkî* adlı eserinde Türkçe'nin doğru yazımını öğretmeyi hedeflemiştir. Buna mukabil dönemin tartışmalarına dair kitabının başına bir mukaddeme yazmamıştır. Kitabının ilk cümlesi, Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa'nın neşretmiş olduğu kitaba itiraz mahiyetindedir. Kitap “İlm-i Sarf, Türkçeyi doğru söyleyip yazmak için kelimelerin aslını, imlasını bildiren bir ilimdir.”¹⁶¹ cümlesiyle başlamaktadır. Diğer iki Paşanın yazmış olduğu *Kavaid-i Lisan-i Osmanî* kitabı ise “İlm-i Sarf, Osmanî lisanını doğru söyleyip yazmak fennidir.” şeklindedir. Yani Süleyman Paşa bir iki kelime ekleyip onların söylediği şeyi kendi kitabında tersine çevirmiştir. Sayılan üç isimden ikinci olan Ali Suavi'nin dil, kültür ve Türk tarihi hakkındaki fikirlerinin kaynağı ise Arthur Lumley'e isnat edilir.¹⁶² Bu üç isim arasında kendi tavrını daha açık şekilde izah eden kişi ise Şemseddin Sami'dir. Nitekim kendisinden sonra gelecek olan Ziya Gökalp'in Türkçe hususundaki görüşlerini şekillendiren kişi de bizzat kendisidir.¹⁶³ Ancak ondan önce Şemseddin Sami'ye Türkçe hususunda yol açan Ahmet Vefik Paşa gelmektedir.

2.7.4. Ahmet Vefik Paşa ve Lehce-i Osmânî

Doğum tarihi net bir şekilde bilinmiyorsa da Ahmet Vefik Paşa'nın 1813 ila 1823 yılları arasında doğduğu söylenmektedir.¹⁶⁴ Eğitimli bir aileden gelen Paşa, Babasının

¹⁵⁹ **Tercüman-ı Hakikat**, Taaccüp, numara 1246, 7 Ağustos 1882.

¹⁶⁰ Levend, a.g.e., s.138.

¹⁶¹ Süleyman Paşa, **İlm-i Sarf-ı Türkî**, 5. bs., İstanbul, Mihran Matbaası, 1301, s.2.

¹⁶² Ahmet Hamdi Tanpınar, **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 7. bs., İstanbul, Çağlayan Kitapevi, 1988, s.246.

¹⁶³ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 3. bs., İstanbul, Ülken Yayınları, 1992, s.84.

¹⁶⁴ Ömer Faruk Akün, “Ahmet Vefik Paşa, **DİA**, c.2, s.146

Mustafa Reşit Paşanın tercümanı olarak gittiği Fransa’da ilk eğitimi alır. Fransa’dan döndükten sonra Hariciye Nezareti Tercüme Odası ve Bâb-ı Seraskerî Tercüme Odası gibi dille alakalı birçok meslek alanında çalışır. Bu tarihlerden sonra devlet kademelerinde hızlı bir yükseliş gösterir. 1847 yılında Osmanlı Devleti’ndeki ilk Salname hazırlama işi de kendisine tevdi edilir. 1852 yılında Tahran sefaretiyle vazifelendirilen Paşa burada Doğu dillerine ve kültürlerine dair bir inceleme yapma fırsatı da bulur. Aynı zamanda bu coğrafyanın dillerini iyi bir şekilde öğrenir.¹⁶⁵ Bürokrasideki hayatı çok yoğun geçen Paşa 1859’da Paris baş sefiri olur. Son olarak Belgrad’da görevlendirilen Paşa 1864 yılında emekliye ayrılır. Emekli olduktan sonra ise yapmak istediği çalışmalara vakit ayırma fırsatı bulur. Ahmet Vefik Paşa’yı kendi dönemindeki insanlardan ayıran birkaç hususi eseri vardır. Bunların ilki 1847 yılında Osmanlı Devleti’nde ilk Salname’yi hazırlanması gelmektedir. Türkçülük düşüncesini benimseyen Paşa’nın iki mühim eseri ise *Müntehâbât-ı Durub-ı Osmani* alt başlığıyla Atalarsözü adlı kitabıdır. Osmanlı’da Leksikografik Devrimin olduğu yıllarda Paşa, Osmanlı Devleti’nin ikinci Atasözleri kitabını neşreder.¹⁶⁶ Paşa bu kitabıyla kendisinden sonra gelecek olan ve bu alanda kitaplar neşredek olan Şinasi, Ahmed Mithat ve Ebüzziya Tevfik gibi Osmanlı aydınlarını da etkilemiştir. 1863 yılında Darülfünun’da ilk tarih dersleri verme imtiyazına sahip olan Paşa bu dersleri daha sonra Hikem-i Tarih adlı kitabında toplar.¹⁶⁷ Bu çalışmalarının yanı sıra Fransızcadan tercümeler yapar. 1863-1864 yıllarında Tasvir-i Efkâr adlı gazetede tefrika şeklinde tercüme ettiği eseri ise Şecere-i Türkî¹⁶⁸, Orta Asya tarihini anlatmaktadır. Eser Çağatay Türkçesinden tercüme edilir. Onun bu eseri birkaç zaman sonra neşredekği sözlük için de tarihi bir arka plan oluşturmaktadır. Eser Türkçülük tezlerinin henüz rağbet görmediği bir dönemde bu tezlerinin habercisi niteliğindedir. Bu ise belki Ahmet Vefik Paşa’nın hem eğitim hem de çalışma hayatındaki Fransa münasebetinden kaynaklanmış olmaktadır. 1873 yılında devlet işlerinden azledildikten 3 yıl sonra yani 1876’da en meşhur eseri olan *Lehce-i Osmânî* adındaki sözlüğünün ilk baskısını

¹⁶⁵ F.A. Tansel, “Ahmet Vefik Paşa”, **Belleten**, Cilt: XXVIII, Sayı: 109, Yıl:1964 Ocak, s. 128 /117-139.

¹⁶⁶ İlki Hıfzî’nin 1846 yılında neşretmiş olduğu *Mütehabât-ı Durub-ı Emsal* kitabıdır.

¹⁶⁷ Tansel, “Ahmet Vefik Paşa”, s.136

¹⁶⁸ Ebûlgazi Bahadır Han’ın 15. Yüzyıl’da Şiban Özbek hanlarının (Şeybânîler) tarihine dair hazırlamış olduğu kitap.

yayımlar. Lakin ilk baskı kimi kesimler tarafından eleştirilir. Bunun üzerine paşa hem ilk baskı hakkında yapılan eleştirileri dikkate alır hem de kendi açısından gördüğü eksiklikleri izale ederek sözlüğü ikinci defa 1890 yılında neşreder.

Sözlüğün isminin *Lehce-i Osmânî* olması Paşa'nın Türk dilinin ismi hakkındaki tavrını gösteren bir şeydir. Ona göre Türkçe geniş Doğu coğrafyalarınca konuşulan bir dildir. Kendisinin yaşadığı topraklarda konuşulan dil ise Türkçe'nin bir lehçesidir. Bu da Lehce-i Osmânî olarak tesmiye edilmektedir. Ignacz Kúnos'un Paşa ile yaptığı bir konuşmadan onun Türkçeyi nasıl ele aldığı belli olmaktadır. Kúnos bir gün Paşanın evine ziyarete gider ve orada Türkçe üzerine bir mülahaza yaparlar. Paşa, konuşmanın bir yerinde Türkçe hakkında düşündüğü şeyleri şu sözlerle ifade eder;

Bunun birçok sebepleri vardır. En başkası, bizim Osmanlı dilinin millî bir dil olmaması, eski şairlerle bilginlerimizin ya Farisî veya Arabî edebiyatlarının tesiri altında dilimizi onların diline uydurmaya çalışmalarıdır. Şarkı, gazel ve bunun gibi şiirlerimiz, en fazla Arap ile Acem şairlerinin taklidi... Gitgide öyle bir Osmanlı dili meydana gelmiş ki, söylenilen dilden gittikçe ayrılmış...¹⁶⁹

Bu görüş aynı zamanda kendisinden sonra sözlük hazırlayan Şemseddin Sami'yi de tesiri altına alacaktır. Sözlüğün ilk baskısı iki ciltten oluşmaktadır. Bu ciltlerin ilki “aslı Arabî ve Farisî” olmayan kelimelerden oluşmaktadır. İkinci cildi ise “aslı Arabî ve Farisî olan elfaz-ı Osmaniye'ye havi” kelimelerden oluşmaktadır. Ahmet Vefik Paşa her ne kadar ilk kısımda Türkçe kelimeleri havi demek istese de bunu “Türk” ve “Türkçe” lafzını kullanmadan söylemiştir. Buna mukabil sözlüğün *Mukaddime*’sinde “Türkî ve ecnebî olan elfaz-ı Osmaniye'nin” kelimerini diyerek Türk lafzını kullanır.

Sözlük neşredildikten sonra bazı aydınlar bu sözlüğü tenkit etmiştir. Bunlardan biri de Namık Kemal'dir. Namık Kemal bir mektubunda Ahmet Vefik Paşa'nın Türkçe saydığı kelimelere şöyle söyler;

¹⁶⁹ Ignacz Kúnos, **Türk Halk Edebiyatı**, haz. Tuncer Gülensoy, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 40-44.

Lugat kitabı için bir program tertibinden evvel, hangi kelimelere Osmanlıca'dır diyeceğimizi bilmek iktiza eder. Mesela Nergisi, *sâhay-i melsâ*'yı kullandığı için emles lûgatini ve yahut *Tabsıra*'da bulunduğu için makt kelimesini alacak mıyız? Bana kalırsa, evvela kimlerin âsârına müsteşhidattan addedecek isek, ânları ta'yin etmelidir... Hayfa ki Türkçede Lehce-i Osmânî, Buhâra ve yahut Divrik halkı için yapılmış; binaenaleyh lûgatçe görülecek güçlük, Türkçe meselesindedir.¹⁷⁰

Namık Kemal damadına gönderdiği başka bir mektubunda sözlüğün kelimelerini eleştirir. Ahmet Vefik Paşa'nın Türkçe diye aldığı kelimeleri müstehzi bir şekilde kullanır.

Gelelim Türkçe imlâ, yeni tarz, eski şive bahislerine: Ben senin yerinde olsam Zor Nikâhı sahibine karşı 'bizlâre demek ne asıl câiz olasıdır ki atalarımız Çağatayî'nin minde bir kelimesin imlâ-yı aslîsinde bırakmamışlar. Ez-an cümle (menin) diyende benim (köngül) yazanda gönül kullanubdurlar. Buna hem kanaat itmeyuben Arab'ın aybe kelimesin heybe, Acem'in dürûger sıfatın dülger lafızlarına tahvil ve daha nice nice kelimâtı beğedükleri imlâğa tebdîl etmişler. Görenek ise ancak olur. Bizim hod Buhârâ-yı şerîf imlâsıngı İslâmbol elfâzinga naklimiz atalarımız tarîkasından dür olmamak içindir.' sözüyle mukabele eylerdim."¹⁷¹

Ahmet Vefik Paşa bu gibi itirazları ve eleştirileri dikkate alarak sözlüğü yeniden basar. İlk baskıda söylemedi birkaç şeyi burada -takriben iki paragraf uzunluğun bir yer ekleyerek- söyler. Bunların arasında en dikkat çeken sözlüğü avam için değil havas için yazdığını söylemesidir.¹⁷² Aynı zamanda bu baskıya Türkçenin içerisinde olduğu dil ailesinin üyelerini sayar. Türkçenin de Türkmen Lehcesi'nden doğduğunu, bu lehçenin İran ve Suriye'ye kadar yayılıp oran Anadolu'ya ulaştığını ve burada "Lehce-i Osmânî'yi tevliid" ettiğini söyler.¹⁷³ Bunların yanında bazı kelimeleri ilk baskıya göre farklı şekilde tanımlar. Sözlüğü daha anlaşılır ve kabul görecektir şekilde tertip etmeye çalışır. Yeni birtakım kelimeleri de sözlüğe dâhil eder.

Ahmet Vefik Paşa belki kendi döneminde bazı eleştirilere maruz kalmış olsa da onun en büyük eserinin Şemseddin Sami'nin Kâmûs'u olduğu söylenebilir. Çünkü

¹⁷⁰ Fevziye Abdullah Tansel, **Namık Kemal'in Husûsî Mektupları III, VI. Midilli Mektupları – II.**, 2. bs., Ankara Türk Tarih Kurumu, 2013, s.27.

¹⁷¹ Sevim Güray, **Ahmet Vefik Paşa**, 2.bs, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991, s.44.

¹⁷² Vefik Paşa, a.g.e., s.6.

¹⁷³ Vefik Paşa, a.g.e., s.7.

Şemseddin Sami, Paşa'nın görüşlerini bir adım ileriye taşımakla kalmaz aynı zamanda ondan daha tutarlı ve dakik bir çalışma ortaya koyar.

2.7.5. Şemseddin Sami ve Kâmûs-i Türkî

Şemseddin Sami (1850-1904) Arnavut olup Yanya şehrinde doğmuştur. 1872 yılında İstanbul'a gelir ve Matbuat Kalemi'nde çalışmaya başlar. Genç yaşta Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenen Şemseddin Sami burada çalışırken *Hadika* dergisinde yazılar yazar ve Fransızcadan bazı çeviriler yapar. Buradayken Türkçenin ilk romanı olan *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*'ı yazar. Geçimini farklı gazetelere yazılar yazarak sağlar. 1876 yılında meşhur *Sabah* gazetesini kurar. Ayastefanos Antlaşması'nda Arnavutluk'un bir kısmının Yunanlılara bırakılacağına tepki gösterdiği için abisi tarafından kurulan Arnavut ittihamı (Prizren Arnavut Cemiyeti) topluluğuna üye olur. Aynı zamanda II. Abdülhamit'in himayesinde kurulan ve Arnavutların sorunlarına eğilen Cem'iyet-i İlmiyye-i Arnavûdiyye adlı topluluğu dâhil olur. Burada Arnavutların kullandığı dili Latin alfabesine uyarlar. Bunun yanında bu cemiyetin çatısı altında bir Arnavutça gramer kitabı da hazırlar. Bunların yanı sıra sözlükler çalışmalarına başlar. Victor Hugo'dan yaptığı çevirilerden sonra Türkçe-Fransızca, *Kâmûs-i Fransevî*'yi neşreder. Bunu 1892 yılında neşrettiği ansiklopedi tarzındaki *Kâmûs-i A'lam*'ı, 1896 yılında *Kâmûs-i Arabî*'si takip eder. 1900 yılında ise Türkçe sözlüğünü yani *Kâmûs-i Türkî*'yi yayımlar. İleriki yıllar Türkçenin farklı sahaları hakkında çalışmalar yapmak istese de ömrü buna yetmez. 54 yaşında İstanbul'da hayatını kaybeder.

Şemseddin Sami kendi dönemi içerisinde dili sistematik bir şekilde ele alan ve bu hususlarda eserler veren ilk kişi olarak bilinmektedir. Kendisi birçok dil bilmesi hasebiyle dilbilim sahasında verilmiş olan eserlere de aşinadır. Ona göre dil, bir milletin devamı için elzem olan şeydir. Bir lisan konuşan halk bir millet oluşturabilir.¹⁷⁴ Ona göre bir milletin lisanı varsa bu, o milletin ilerlemesine ve

¹⁷⁴ *Sabah Gazetesi*, 1898 (1316 20 Rabi-ul evvel), Nu: 3132 "Lisan ve Edebiyatımız"

uygarlaşmasına doğrudan sebep olur. Dil ne kadar kuvvetli olursa o millet de o kadar hızlı terakki eder.¹⁷⁵

Dile bu şekilde ehemmiyet veren Şemseddin Sami Türkçeyi de Turan dillerinden bir dil olarak ele alır. Onun Turan dillerinden kastı Samî Diller terkinin ifade ettiği manaya tekabül eder. Sami diller denildiği zaman nasıl ki bir dil ailesi kastedilir. Bu dil ailesi içerisinde nasıl ki birçok dil varsa Turan dilleri de bunun gibi çeşitli dillerden oluşmaktadır. Bu yüzden Türkçe, Turan dilleri arasında bir dildir sadece. Ancak bu dil diğer fertlerine göre çok daha güçlü ve kadimdir. Ona göre Türkçe uzun yıllar ihmal edilir ve bu dili kullanan insanlar daha çok Arapça ve Farsça'ya rağbet ederler. Bunun en açık delili ise Türkçe'nin hala herhangi müstakil bir sözlüğünün olmayışdır.¹⁷⁶

Türkçe ilk zamanlardan beri bir yazı dili olmadığı için zaman içinde sürekli bir değişme uğramıştır. Bu yüzden dilde bir sabite yoktur. Yazar buna Arapçayı misal gösterir. Arapça Kur'an nazil olmadan önce yazı formuna geçmemiştir. Kur'an-ı Kerim Kureyş lehçesi esas alınarak iner ki o dönemde çevre muhitlerde farklı lehçeler konuşulmaktaydı. Kur'an yazıya geçirildikten sonra Arapça, Kureyş lehçesi merkezli hale gelmiştir. Bu da bir zaman sonra farklı lehçeleri konuşan Arapların yazı üzerinden bir birlik sağlamasına sebebiyet vermiştir. Türkçe tarihin ilk zamanlarından beri ihmal edilip yazılmadığı için Türkler arasında bir birlik oluşmamıştır.

Türkçenin ise, dediğimiz gibi, vaktiyle en fasihi inhitap olunup yazılmadığından ve en evvel yazılarda sebat olunmadığından ve bir de edebiyatta numune ve düstur ittihaz olunacak büyük âsâr-ı edebiye vücuda gelemediğinden, Türkçenin lisan-ı edebisi öyle lâ-yetegayyar bir suret alamadı. Lakin sabit ve daimî bir suret alamadığı gibi, tekellüm olunan lisana da tâbi' olmayıp yahut bunun tehavvülâtını pek uzaktan takip edip, yine daima metruk olan lisan yazılacageldi.¹⁷⁷

Ona göre lisanın ismi Osmanlıca değil Türkçedir. Lisanda Osmanlı devletine atıfta bulunacak herhangi bir lafzın zikredilmesine hiç gerek yoktur. Çünkü Osmanlı bir

¹⁷⁵ Yusuf Topaloğlu, **Şemseddin Sami Süreli Yayınlarında Çıkmış Dil ve Edebiyat Yazıları**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2012, s.52.

¹⁷⁶ Topaloğlu, a.g.e., s.55.

¹⁷⁷ Şemseddin Sami, "Türkçemizin Envar", **Sabah**, No:3160, 18 Rebiülahir 1316.

devlet ismidir. Aynı şekilde bu dili Buhara, Hive ve Kaşgar taraflarında yaşayan Türkler de konuşuyordu. Şayet lisan-ı Osmânî denilecekse bu insanlar dışarıda bırakılmış olacaktı. Aynı şekilde bu insanların konuştukları dil, Batıdaki Türklerin konuştukları dilden farklı olsa da asla başka bir dil değildi. Onları Türkçenin sadece bir koluydu. “Türkçeye Lisan-ı Osmani unvanı ne kadar yakışmaz ise, Maverâünnehir’de ve Çin’deki hemcinslerimizin lisanına dahi “Çağatay” unvanı o kadar yakışmaz, çünkü Çağatay akvam-ı Türkiye’den yalnız bir kavm-ı sagîrin ismidir.”¹⁷⁸ Ona göre Türkçenin iki tane büyük kolu vardı. Bunların biri Osmanlıda konuşulan Türkçe diğeri de Çağatay Türkçesi idi. Bu coğrafyaların dışındaki Türklerin konuştuğu diller, bu ikisinin altındaki küçük dil şubeleriydi.¹⁷⁹ Bu farklı diller tek başlık altında yani “Lisan-ı Türki” başlığı altında toplanmalıydı. Ancak aralarında olan farklılıklardan dolayı her birine bir isim verilmeliydi. Bu yüzden Şemseddin Sami’nin yaşadığı coğrafyada konuşulan lisana “Türkî-i Garbî” denmeli, doğuda konuşulan lisana da “Türkî-i Şarkî” denmeliydi. Bu iki başlık altında toplanan diller arasındaki fark ise sadece imladan meydana gelmekteydi. Çünkü Türkî-i Garbî’nin konuşulduğu yerlerdeki Türkler ekseriya savaşçıydı. Bu yüzden savaşçı olan insanların Türkçesi diğer Türklerinkine göre daha çok değişime uğramıştır. Bir diğer etken ise bu Türklerin ecnebler ile olan ihtilâti ve münasebetidir. Bunun neticesinde de Türkçeye birçok gayritürkî kelime girmiştir.

Her ne kadar ki Şark Türkleri dahi, İranîler ve sair kâffe-i ümem-i islâmiyye gibi, lisan-ı Arabiden birçok kelimeler ahz ü kabul etmişlerse de onların aldıkları kelimat-ı Arabiyye başlıca ıstılâhat-ı fenniyye ve edebiyeden ibaret olup, bizim gibi kelimat-ı âdiyye ahzetmemişlerdir. Bunun için, bizim lisan-ı âdide kelimat-ı Arabiyye ile ifham etmekte olduğumuz mevâdın ekserisi için onların kelimat-ı Türkiyyeleri vardır. Bir lisan ise kelimat-ı ecnebiyyeden ne kadar ârî, ve kendi kelimeleri ne kadar ziyade olursa, o kadar mükemmel, o kadar vâsi\ o kadar zengin addolunacağından, lisan-ı Türkî-i şarki sekalet-i telâffuziyle beraber, bizim lisan-ı Türk-i garbiye tercih olunabilir. Binaen aleyh, lisanımızın ıslâh ve tevsi’ni murad ettiğimiz halde, kelimat-ı Arabiyye istikrazında mübalağa etmekten vazgeçüp, lisan-ı aslîmiz olan şark Türkçesinin bizce metruk ve meçhul olan kelimelerini uyandırarak, onları kabul ve istimale çalışmaklığımız iktiza eder.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Şemseddin Sami, “Lisan-ı Türki (Osmani)”, **Hafta**, 10 Zilhicce 1298.

¹⁷⁹ Şemseddin Sami, “Yeni Lisan ve Edebiyatımız- Tarik-i Islah-”, **Sabah**, 27 Rebiülevvel 1316.

¹⁸⁰ Sami, “Lisan-ı Türki (Osmani)”, **Hafta**.

Şemseddin Sami'nin bu talebi sadece Arabi ve Farisi kelimeler için geçerli değildir. O aynı zamanda Fransızca kelimelerin kullanılması konusunda da aynı şeyleri söyler.¹⁸¹ O, taksim ettiği üzerine kendi yazdığı Türkçeyi, Garb Türkçesi şeklinde yazmaya özen gösterir. Bu yüzden yazarken olabildiğince sade şekilde yazar. O, Şarki Türkçesindeki kelimeleri ihya etmeye çalışırken yine de lisanını ağdalı bir şekilde kullanmaz. Kendisinin çıkartmış olduğu Sabah gazetesinin ilk sayısında, – henüz dil hususunda hiçbir eser neşretmemişken- Türkçe ile münasebetinin nasıl olacağını şu şekilde ifade eder;

Şürut-ı lâzıme-yi câmi olan bir gazeteden olunacak istifadenin umumi olması iki şey'e mütevakkıftır: Birincisi herkesin anlayabileceği bir lisanla ve usanç vermiyecek surette muhtasar yazılmak; İkincisi herkes sühûletle alacak kadar ucuz olmak.¹⁸²

Dili millet ile irtibatlandıran herkes gibi Şemseddin Sami de Türkçe için bir Lehçenin seçilmesi müdafaa etmekteydi. Lehçeler arasındaki fark aynı dili konuşan insanları birbirinden ayırmaktaydı. Ona göre İstanbul ile İzmit birbirine yakın yerler olsa da ikisi arasındaki Türkçe farkı hayli fazlaydı. İstanbul Türkçesi, Lisan-ı Osmanî – “Eğer bu tabir sahih ve caiz ise”¹⁸³ - denilen dilin tahkimi altındaydı. Bu Lisan üç lisandan mürekkep suni bir yazı ortaya çıkarmıştı. Lakin bu sadece yazıda böyleydi, konuşma dilinde bu ağdalı lisan mevcut değildi.¹⁸⁴ Ama yine de ona göre Türkçe için İstanbul ağzı esas alınmalıydı. Çünkü İstanbul medeniyet ve ilim bakımından birçok yere göre çok daha ilerideydi. Bu aynı zamanda onun lisanda da daha ileride olduğunu göstermekteydi. Bu yüzden İstanbul Türkçesi tashih edilip diğer Türkî kavimlerin Türkçelerine önderlik etmeliydi.¹⁸⁵ Yazı dilinin o yoğun lisanı dikkate alınmayarak sade konuşan insanların dilleri esas olmalıydı. Halk eğer Arabi ve Farisi bir kelimeyi

¹⁸¹ Şemseddin Sami, “Lisan ve Edebiyatımız”, **Sabah**, 20 Rebiülevvel 1316.

¹⁸² Şemseddin Sami, **Sabah**, 1876 (12 sefer 1293)

¹⁸³ Şemseddin Sami, “Yine Lisan”, **Sabah**, 1 Cemaziyelahir 1316

¹⁸⁴ Sami, “Yine Lisan”, **Sabah**.

¹⁸⁵ Şemseddin Sami, **Kâmûs-i Türkî**, İstanbul, Şifa Yayınları, 2012, s.1.

benimsemişse o artık Türkçedir. Bu yüzden Türkçe hakkında hazırlamış olduğu Kâmûsunda da birçok Arabi ve Farisi kelimelere yer vermiştir.

Şemseddin Sami kendi yazılarında bahsettiği bu görüşlerini *Kâmûs-i Türkî* adlı sözlüğündeki *İfade-i Meram*'ında tafsilatlı bir şekilde izah eder. Aslında o, bu meramdan da önce sözlüğün ilk sayfasında sözlüğü için şöyle der “ Kaffe-i lügat-ı Türkî ile lisan-ı Türkî'de müstamel kelimat ve ıstılahat-ı Arabiyye ve Farisiyye ve Ecnebiyye'yi cami' olarak lisanımızın mükemmel lügat kitabıdır.” Yani sözlük kendisinin “Turan dilleri” olarak ifadelendirdiği dillerin kelimelerini de havidir. Sami, *İfade-i Meram*'ında bir dili muhafaza etmenin yollarından bahseder. Bu yollardan biri o dilin sözlüğü yazmaktır, diğeri de onun gramerini.¹⁸⁶ Mukaddime'de Turan Türkçesinden bahseden Sami yine Çağatayca'nın Osmanlıca ifadesi kadar yanlış olduğunu izah eder. Bu iki dil “İtalyanca ile Latince, İspanyolca ile Fransızca arasındaki fark kadar, yani bu iki Türkçeden her birini diğerinden büsbütün ayrı ve kendi başına bir lisan addeddirecek derecede olmayıp, bu fark ancak şimali ile cunubi Almanca veya Toskana İtalyancasıyla Napoliten İtalyancası yahud Mısır Arapçasıyla Mağrip Arapçası arasındaki fark derecesinde”dir.¹⁸⁷ Sami bu beş sahifelik uzun *İfade-i Meram*'ında yazılarında söylemiş olduğu şeyleri sistematik bir şekilde okuyucuya sunmaktadır.

Ahmet Vefik Paşa sözlüğünün başlığına ve mukaddimesine Türkçe lafzını koyamasa da Şemseddin Sami bunu kendi sözlüğünde yapar. *Lehce-i Osmânî*'nin mukaddimesinde Türkçe hususundaki izahlar yetersiz iken, Şemseddin Sami sözlüğünde meseleyi kapsamlı bir şekilde ele alır. Bu iki sözlük de kendi zamanları içinde hususi yerler işgal etmektedirler. Hem birbirlerinin devamı niteliğinde olup hem de Türkçe hususundaki görüşleri arasında pek fark yoktur. Aralarında 11 yıllık¹⁸⁸ bir baskı farkı vardır. Bu yüzden III. Bölüm'de Ahmet Vefik Paşa'nın sözlüğü tabanı oluştururken Şemseddin Sami'nin sözlüğü de tabanda olmayan veya değişen kelimeler cihetinden ele alınacaktır. Yani *Kâmûs-i Türkî* diğer sözlüğe göre daha ön planda tutulacaktır. Çünkü Paşa, sözlüğün takdim yazısında “Türk” ismini kullanamazken

¹⁸⁶ Sami, *Kâmûs*, s.6.

¹⁸⁷ Sami, a.g.e., s.6.

¹⁸⁸ *Lehce-i Osmânî*'nin ilk basımı 1876 yılında gerçekleştirilmiş olup ikincisi de 1890 da tabedilmiştir. *Kâmûs-i Türkî* ise 1901 yılında neşredilir.

elbette bazı kelimeleri ihmal etmiş olduğu düşüncesine de varılabilir. Kelimeler bu yüzden kimi zaman daha eski olan sözlüklere müracaat edilerek de izah edilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KELİMELEERDEKİ DEĞİŞİMİN ANALİZİ

3.1. Kelimelerin Analizinde İzlenecek Metot

Çalışmanın buraya kadarki kısmında tarihsel olarak milliyetçiliğin dil ile olan irtibatı incelenmiştir. Türkçe ve Osmanlıca denmesinin sebepleri izah edildikten sonra tezin merkezinde olan iki müellif, sözlükleri ile birlikte değerlendirilmiştir. Bu bölümde ise tezin ana konusu olan kelimelerin milliyetçilik ile olan irtibatı işlenecektir. Sonuç bölümünde ilk olarak diğer iki bölümde temas edilen konular değerlendirilecektir.

Mukayese edilecek olan kelimelerin ilk önce *Lehce-i Osmânî*'deki daha sonra ise *Kâmûs-i Türki*'deki tanımları verilecektir. Bazı kelimelerin *Lehce-i Osmânî*'de olmamasından dolayı kimi kelimelerde sadece *Kâmûs-i Türki*'nin tanımları yer alacaktır. Şayet *Lehce-i Osmânî*'de yer almayıp *Kâmûs-i Türki*'de yer alan kelimeler çok olursa ve bunlar analizin temelini oluşturmuyorsa bazıları dipnot olarak verilecektir. Tanımlarda tezin konusuyla alakalı olmayan; kelimenin kökü, çoğulu, örnek cümleleri gibi yerler alınmayacaktır. Aynı başlıkta açılıp farklı bir manasına temas edilmiş kelimeler de çalışmanın dışındadır. Bunun akabinde iki sözlüğün de mezkûr kelimeleri nasıl tarif ettiği açıklanacaktır. Kelimeler arasında tanımlama farkı varsa buna değinilecek, yeri geldiğinde bunlar ınecelecektir. Tanımda, kelimenin daha önceki manasına dair bir atıf varsa bunlar ayrı şekilde zikredilecektir. İki sözlükte de farklı şekilde tanımlanmış kelimelerin farkına temas edilip sebebi araştırılacaktır. İki müelliften birinin yaşadıkları dönemdeki kullanımların yanında kendi şahsi görüşleri doğrultusunda tanımladıkları kelimeler var ise bunlar belirtilecektir. Kimi zaman kelimelerin kullanımı bu iki müellifin yazılarında geçen şekilde de örneklendirilecektir.

Bundan sonra kelimenin tarihsel olarak analizi yapılacaktır. Bu analizde dönemin yazarlarından örnekler getirilecektir. Modernleşme döneminin üç önemli metni olan Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi'de geçen yeni kelimeler ve

bunlara yüklenen manalar da göz önünde bulundurularak izah edilecektir. Daha önce İslamî bir manaya müstenit olan kelimelerin ise yeni anlamları, eski olan İslamî manaları ile irdelenecektir. Dönemin yazarlarında bu kelimelerin kullanımlarına da misaller verilecektir.

II. Bölüm’de değinildiği üzere Avrupaî kelimelerin Türkçeye kazandırılması bir kavram farklılığına sebep olmuştu. Yani bir kavram kimi zaman farklı kelimelerle Türkçeye çevrilmiştir. Bu yüzden işlenecek kelimelerin bazıları manasında bir bütünlük olmayan kelimelerdir. Çalışmada, kullanıldığı yere göre başka mana ifade eden bu kelimeler de belirtilecektir. Hangi yazarın hangi mana ile kullandığı, hangi metinde -eğer itibarlı bir metinde geçiyorsa- nasıl kullanıldığı incelenecektir.

Mezkûr iki sözlükte aynı kökten türeyen kelimeler farklı başlıklar açılarak izah edilmiştir. *Milliyet* ve *Millet* kelimesi buna bir misaldir. Böyle durumlarda aynı kökten türemiş olan kelimeler için ayrı ayrı analizler yapılmayıp, hepsi tafsilatlı olarak bir başlık altında incelenecektir. Daha önceki herhangi bir sözlükte yer almayıp modernleşmenin etkisi altında türetilmiş olan kelimeler olursa bunlar eski sözlükler kaynak gösterilerek belirtilecektir. Eğer yeni türetilen kelimeler bu eski sözlüklerde yer alırsa, bunların sebebine değinilecektir.

3.2. Kelimelerin Tarihsel Olarak Mukayesesi

3.2.1. Biat (بیعت)

Lehce-i Osmânî: “Mülûke, tapu, arz-ı itaat, yükünme.”¹⁸⁹

Kâmûs-i Türkî: “Birinin hakimiyetini tasdik ve arz-ı tabiiyet ve sadakat etme ki asıl kaide-i İslamca musafaha suretiyle icra olunur.”¹⁹⁰

¹⁸⁹ Ahmet Vefik Paşa, **Lehce-i Osmânî**, İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1306 (1890), s. 979.

¹⁹⁰ Sami, a.g.e., s.331.

Biat kelimesi İslam’da halifeyi seçen bir çoğunluk veya seçilmiş bir kurulun, seçimde onu onayladığı hususundaki bilgilendirmesine (biatına) denir.¹⁹¹ Seçim zamanında orada bulunan kişilere de ehlü’l-hal ve’l-akd (biatı çözen ve bağlayan kimseler) denmektedir. Bu kişiler genellikle bir azınlıktan oluşmaktadır.¹⁹² Tanzimat’tan sonra kelimenin İslam ile olan irtibatının yanında meşveret, şura, cumhur, meclis gibi Avrupaî kavramları destekleyen bir manada kullanıldığı görülmektedir. Yeni Osmanlılar kelimenin bir azınlıkla olan irtibatını umuma yayarak kullanmaktadırlar. Yani eskiden sadece ehlü’l-hal ve’l-akd’in halifeye olan biatını anlatan kelime şimdi halkın meclise veya hükümete olan biatını ifade etmekteydi. Bu yüzden Namık Kemal’in yazılarında biat kelimesi genellikle terkip şeklinde umuma atıfta bulunularak kullanılır; “biat-ı amme” gibi.¹⁹³ “Bu yüzden “biat”, onların sözlüğünde halkın hükümrancılık haklarını hükümdara kendisini yönetmesi için vermesi anlamına gelmekteydi.”¹⁹⁴

3.2.2. Cins (جنس)

Lehce-i Osmânî: “Mevcudatın bir tabiatla olan bir kısmı, nice neva’ şamil bir cümlesi soy, a’la şey nakit olmayarak aynı – müzekker ve müennes ebna-i cins, ism-i cins, cinsiyyet, bir tabiatla olma...”¹⁹⁵

Kâmûs-i Türkî: “1. Hayvanat ve nebatat ve sairenin münkasım bulunduğu aksamın behrî ki envana münkasım bulunur.... 2. Soy, nesil, ırk... 3. Kavim, kabile: Arnavut, Çerkez cinsi...”¹⁹⁶

Cins kelimesi Tanzimat’tan önce Ahmet Vefik Paşa’nın belirtmiş olduğu şekliyle (yani bugünkü manada) kullanılmaktaydı. Tanzimat’tan sonra ise *nation* kavramını

¹⁹¹ Mümtazer Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 122.

¹⁹² Abdülhamîd İsmail el-Ensârî, “Ehlü’l-Hal ve’l’Akd”, **DİA**, c.10, 539-541.

¹⁹³ Namık Kemal, “Ribe’l Menun”, **Hürriyet**, No:47 17 Mars 1869.

¹⁹⁴ Berkes, a.g.e., s. 351.

¹⁹⁵ Vefik Paşa, a.g.e., s.1061.

¹⁹⁶ Sami, a.g.e., s.492.

ifade etmek için başvurulmuş kelimelerden biri olmuştur. Şemseddin Sami ise bugün millet dendiği zaman kastedilen manayı o dönemdeki yazılarında kavim, kavmiyet, cins, cinsiyet kelimelerini kullanarak ifade etmekteydi.¹⁹⁷ Sami, kimi zaman cins kelimesini gayrimüslimler için kullanırken¹⁹⁸, kimi zaman da Osmanlı Türkleri için kullanmaktaydı.¹⁹⁹ Kelime onda bir anlam bütünlüğüne sahip değildi. Buna binaen o yıllarda kelime farklı manaları muhtevî şekilde kullanılmaktaydı.

Türkler, kavimle birlikte yaygın olarak cins kelimesiyle de belirtilmiş; kavmiyet kelimesine paralel olarak kullanılan cinsiyet kelimesi de Arapça cins kelimesinden gelmişti. Esas anlamı çeşit veya sınıf olan bu kelime, şimdi ırk belirtecek yeni anlama sokulacaktı. Bu kelimenin çok sık kullanılması da Türkleri bir ırk yahut bir millettten ziyade bir ırkın önemli bir parçası olarak gören teorilerin tehirlerinden ileri geliyordu.²⁰⁰

Kelimenin nasıl kullanıldığına dair misallerden biri de Islahat Fermanı'nın metninde görülmektedir.

...bir mezhebe tâbi olanların adedi ne miktar olursa olsun ol mezhebin kemal-i serbesti ile icrâ olunmasını temin için tedabir-i lâzime ve kaviyyenin ittihaz kılınması ve mezhep ve lisan veyahut cinsiyet cihetleriyle sunûf-ı tebea-i saltanat-ı seniyemden bir sınıfın aher sınıfından aşağı tutulmasını mutazammın olan kâffe-i ta'birat ve elfaz ve temyizât muharrerât-ı divâniyyeden ile-l-ebed mahv ü izale kılınması ve ahad-ı nâs beyninde veyahut memurîn taraflarından dahi mücib-i şîn ve ar olacak veya nâmusa dokunacak her türlü tarif ve tavsifin istimali kanunen men'olunması...²⁰¹

Ferman'da diğer kavimlerden bahsedilirken cins kelimesi kullanılmıştır. Aslında burada cins kelimesi hem kavim kelimesini hem de millet kelimesini karşılamaktadır. O dönemin yeni kelimeleri henüz oturmadığı halde “cins”, hem Tanzimat Fermanı'nda hem de Islahat Fermanı'nda görülmektedir. Buradan her iki Fermanının da manaları henüz oturmamış kavramlar kullanılarak yazıldığı çıkarımı yapılabilir. Aynı şekilde

¹⁹⁷ Topaloğlu, a.g.e., s.51-52.

¹⁹⁸ Şemseddin Sami, “Lisan-ı Türki (Osmani)”, **Hafta**, No: 12, 10 Zilhicce 1298/1881.

¹⁹⁹ Pek nadir olarak da Osmanlı milleti için kullanılmıştır. Bknz. Şemseddin Sami, “Hübb-i Padişah”, **Malumat (Günlük)**, No: 428, 4 Ağustos 1898.

²⁰⁰ Kushner, a.g.e., s.33.

²⁰¹ Gözübüyük, **Anayasa**, s.8.

kelime kimi zaman millet manasında da kullanılmıştır. Mehmet Emin Yurdakul 1897 yılında Yunanlılarla yapılacak olan savaş için bir şiir kaleme alır.²⁰² *Cenge Giderken* adlı şiirinin ilk mısraı “Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur.” şeklindedir. Onun kelimeyi bu şekilde kullanışa da Islahat Fermanı'ndaki gibidir.

3.2.3. **Cumhur** (جمهور)- **Cumhuriyet** (جمهوريت)

Lehce-i Osmânî: “Başsız kalabalık, amme, cumhur-ı ulema, icma-i rey-i müttefik. Müntehib-i reis nezaretiyle hükümet. Cumhuriyet...”²⁰³

Kâmûs-i Türkî: “1. Halk, nas. 2. Takım, güruh, heyet: Cumhur-ı fukaha, cumhur-ı hükema. 3. Cumhuriyet suretiyle idare olunan heyet: Amerika cemahir müctemea'sı.”²⁰⁴

Cumhur kelimesinin kök manası Sami'nin birinci manada aktardığı gibi halk ve insanlar demektir. Kimi zaman kelime cumhur-ı ulema, “cumhur-ı fukaha” şeklinde terkip olarak kullanılmaktadır. Bu kullanımda da alimlerden seçkin bir grup, fakih alimlerinden bir heyet manasına gelmektedir. Kelime daha önce Türkçede kullanılmaktaydı lakin onun bugünkü manada kullanılması 19. yüzyılda olmuştur.

Kelime Türkçede ilk olarak bir ideolojiyi ifade etmek kullanılmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında cumhuriyet denildiği zaman bununla *cumhuriyetçilik* ifade edilmiş oluyordu. Osmanlı Devleti, Fransa, Amerika ve Felemenk devletleriyle temas kurduğu zaman kelime bugünkü manasını alır.²⁰⁵ Nitekim Namık Kemal'in yazılarında kelimenin, bu ülkelerin yönetim şekilleriyle yapılan kıyaslarda kullanıldığı görülmektedir. O, bir mektubunda Fransa'dan bahsederken şöyle demektedir; heyet-i umumiyesinden hiçbir

²⁰² Fethi Tevetoğlu, **Mehmet Emin Yurdakul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları**, Ankara, 1988, s.10.

²⁰³ Vefik Paşa, a.g.e., s.1064.

²⁰⁴ Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s.355.

²⁰⁵ Bernald Lewis, “Çağdaş, Arapça'nın Siyaset Terminolojisinde Osmanlı Mirası”, **İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, ed. Carl Brown, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.303

mana anlayamadığını terceme ve takdimiyle bizzat isbat eylediği Fransa Cumhuriyeti'nin Kanun-ı Esasisi yolunda bir şeyin Memâlik-i padişahi'de kabiliyyet-i icrasını hiç hatırıma getirmedim.”²⁰⁶ Kemal birçok yazısında yaptığı gibi Cumhuriyet’i de İslam merkezli izah etmek de, İslam tarihini ve onun kaynaklarını bu kavrama mesnet seçmekteydi; “Vakîâ cumhuriyet-i İslâmiye'nin saltanata inkılabından sonra zuhûr eden düvel-i İslâmiye ve hatta devlet-i Osmaniye'de bir hayli mütegalibler gelmiş...”;²⁰⁷ Bu kelimedden sonra Türkçede bir de cumhur başkanı kavramı türetilir. Bunu ise Kemal'den yaşça büyük olan Şinasi yapar. O, bir şiirinde “Eyâ ehâli-i fazlın reîs-i cumhuru” diyerek Türkçeye bu terkibi sokar.²⁰⁸

3.2.4.Hamiyet (حميت)

Lehce-i Osmânî: “Ateş-i gayret, ateşli gayret, hamiiyetmend.”²⁰⁹

Kâmûs-i Türkî: “İnsanın memleketini ve aile-i taallukatını tecavüz ve hakareten himaye ve muhafaza itmesi gayreti...”²¹⁰

Hamiyet kelimesini Ahmet Vefîk Paşa basit birkaç cümle ile izah ederken, Şemseddin Sami bu kelimeyi hem kendi dönemi içerisindeki manasını alarak hem de kendisinden önceki manasını da göz önünde bulundurarak izah eder. Hamiyet kelimesi *Lehce-ül Lügât*’ta bir madde olarak görülmemektedir. Redhouse’un 1880 yılında neşredilmiş Türkçe lügatinde de herhangi bir başlık açılmamıştır. Çünkü Hamiyet kelimesi Genç Osmanlılar’ın vazettiği, kullandığı bir kelimedir. Kelime, bu tarihlerden önce Şemseddin Sami’nin ikinci mana olarak naklettiği şekilde kullanılır; “Hamiiyet-i Cahiliyye = Hak ve hakikat ve şer-i şerife karşı itikadat-ı batılayı muhafaza etmek gayret cahilanesi (-Kullandığımız “tassub” yerine asıl Fanatisme tercümesi işbu hamiiyet-i cahiliyye’dir.)”²¹¹ Bunu daha birçok kelime için söylemek mümkündür.

²⁰⁶ Tansel, **Mektuplar**, c. 2, s.223.

²⁰⁷ Sadaret”, **Hürriyet**, No: 36.

²⁰⁸ Levend, **Türk Dili**, s. 101.

²⁰⁹ Vefîk Paşa, a.g.e., s.1080.

²¹⁰ Sami, a.g.e., s.571.

²¹¹ Sami, a.g.e., s.571.

Daha evvelde Türkçede var olan kelimeler belli terkipler yapılarak yeni anlamlara sokulmuştur. Hamiyet kelimesi de belli terkipler içerisinde yeni mana kazanan kelimelerden biridir.

“Hamiiyet-i vatan-perverâne” , “ hürriyet-i vicdan” , “menâfi’- i milliyye” gibi tamlamalardaki kelimeler de, yeni olmamakla birlikte evvelce kullanılmakta oldukları anlamlardan ayrılmış, bugünkü anlayışa uygun daha özel bir nitelik kazanmıştı.”²¹²

Hamiyet kelimesini kullanan dönemin münevverleri bu kelimeyi bugünkü ifade ile vatanperverlik anlamında kullanmışlardır. Tarihçiler, Yeni Osmanlılar Cemiyeti kurulmadan önce bir İttifak-ı Hamiyet Cemiyeti’nden bahsederler. Bunun, Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin ilk hali olduğu da söylenmektedir.²¹³ Hamiyet kelimesi burada *vatanperverlik* manasında kullanılmaktadır. Niyazi Berkes bu terkip için; “O dönemde “hamiiyet”, “patriotism” anlamında kullanılıyordu. Bugünkü deyimle cemiyetin adı Yurtseverler Birliği olur.” demektedir.²¹⁴ Şerif Mardin de *The Genesis of Young Ottoman Thought* adlı kitabında terimi İngilizceye *The Patriotic Alliance* şeklinde tercüme eder. Bu kelimeye dönemin mektuplarında, yazılarında ve şiirlerinde çokça rastlanmaktadır. Bunlardan biri de Said Paşa’nın (1838-1914) Namık Kemal için yazdığı beyittir;

Bir ferd ki ömründe hamiyet dedi gitti

Millet dedi, millet dedi, millet dedi gitti²¹⁵

²¹² Levend, a.g.e., s.88.

²¹³ Ziya Paşa, **Terkîb-i Bend Tercî’-i Bend**, haz. Özge Şahin Uğurel, 2. bs, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2012, s. XIV.

²¹⁴ Berkes, a.g.e., s. 275.

²¹⁵ Süleyman Nazif, **Namık Kemal**, İkdâm Matbaası, Der saadet, 1340, s.30.

Hamiyet kelimesi hakkındaki analizde kelimenin, kendi dönemindeki diğer kelimelere nazaran, manasında bir ittifakın olduğu görülmüştür. Kelime, siyasi bir metinde kullanılırken de bir şiirde kullanılırken de aynı mana ile kullanılmıştır.

3.2.5.Hürriyet (حریت)

Lehce-i Osmânî: “Azatlık, serbest, alicenaplık.”²¹⁶

Kâmûs-i Türkî: “Esir ve köle olmayıp kendine malik ve müstakil olma, azalık: Hürriyet-i şahsiyye; hürriyet-i mezhebiyye.”²¹⁷

Hürriyet kelimesi Tanzimat döneminin en önemli kelimelerinden birisidir. Zira bu kelime Fransız İhtilali’yle yayılmaya başlayan milliyetçilik düşüncesinin (veya modernleşmenin) dolaysız olarak etkilediği kelimelerden birisidir. Osmanlı, modernleşmenin tesiri altına girmeden önce hürriyet kelimesi hiçbir siyasi atıf taşımıyordu. Ahmet Vefik Paşa’nın izahını verdiği şekliyle İslam’da olan köleliğin zıttı için kullanılmaktaydı. Şemseddin Sami ise, Paşa’nın izah ettiği şeyden daha farklı bir tanımlama yapmaz. “Hürriyet-i şahsiyye, hürriyet-i mezhebiyye” terkiplerini ekleyerek kelimeyi Tanzimat döneminin anlamına yaklaştırır. Daha tuhaf olan şey ise Şemseddin Sami’nin *Kâmûs-i Türkî*’den 10 yıl önce yayımlamış olduğu *Kâmûs-i Fransevî* adlı sözlüğünde hürriyet kelimesine *Liberté* karşılığını vermesidir.²¹⁸ Sami, tanıma *Hürriyet-i Şahsiyye* ter kibini eklemekle döneminin en tartışılan ifadelerinden birini okuyucuya nakleder. Aynı zamanda bu ter kibin Kanunî Esasi de geçmesi de Sami’nin bu kelimeyi zikrine sebebiyet vermiş olabilir;

“Madde 9: Osmanlıların kaffesi hürriyet-i şahsiyelerine malik ve aharın hukuku hürriyetine tecavüz etmemekle mükelleftir.

²¹⁶ Vefik Paşa, a.g.e., s.1086.

²¹⁷ Sami, a.g.e., s. 557.

²¹⁸ Sami, “Hürriyet”, s. 504.

Madde 10: Hürriyeti Şahsiyye her türlü taarruzdan masundur...²¹⁹

Hürriyet kelimesinin bu anlamının Türkçeye, Şinasi ile girdiğini söyleyen yazarlar vardır.²²⁰ Aynı zamanda hürriyet kavramının Fransız kaynaklı haber ve Fransızcadan yapılan çeviriler yoluyla girdiği de söylenmektedir.²²¹ Avrupa’da Aydınlanmanın vuku bulduğu o yıllarda en çok tartışılan meselelerden biri de *Şahsî Hürriyet* fikridir. Şinasi’nin Batı düşünceleri ile olan teması da bu kavramın ilk önce şahsiyet ile olan ilişkisini ön plana çıkarmıştır. Yeni Osmanlılar, fikirlerini II. Abdülhamit zamanında dile getirmişlerdir. II. Abdülhamit dönemi ise kendi içerisindeki uygulamalarından dolayı ihtilaflı söylentilere sebep olmuş bir dönemdir. Bu yüzden kişinin hürriyetinin Yeni Osmanlılar tarafından tartışılması biraz siyasi ortam ile alakalı olabilir. Şemseddin Sami, Türkçe sözlükten önce neşretmiş olduğu Türkçe- Fransızca sözlükte kelimeyi farklı bir şekilde tanımlamaktadır. Kâmûs-i Türkî’de ise eksik tanımlaması, kendi dönemi ile alakalı olduğunu düşündürmektedir. Bir diğer muhtemel neden de Sami’nin, Kâmûs-i Türkî’nin *İfade-i Meram* kısmında Turan dillerini de kapsayacak bir sözlük hazırladığını söylemiş olmasıdır. Yani kimi kelimeler de Turan dillerindeki kullanımları göz önünde bulundurularak izah edilmiş olabilir.

Kelimenin Türkçede tam manasına kavuşması ise Namık Kemal’in kalemiyle olmuştur. Hatta onun “siyasal düşüncesinin temel kavramlarından ilki, Hürriyet kavramıdır.”²²² O, hemen hemen yazılarının tamamında hürriyete temas etmekteydi. Onun en meşhur eserlerinden olan *Hürriyet Kasidesi* de bu kelimenin Türkîleşmesine²²³ ve sınırlarının çizilmesine vesile olmuştur.

“Vücûdun kim hamir-i mâyesi hâk-i vatandandır

Ne gâm râh-ı vatanda hak olursa cevri ü mihnetten.

²¹⁹ Şeref Gözübüyük (Ed.), vd. **Türk Anayasa Metinleri 1839-1980**, 2. bs., Ankara Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 27.

²²⁰ Mardin, **Yeni Osmanlı**, s. 301.

²²¹ Lewis, **Modern Türkiye**, s. 129.

²²² M. Murat Özkul, “Namık Kemal Siyasetinin Dinamikleri: Siyasal Düşünce ve Kavramlar”, **Namık Kemal**, Hüseyin Su (Ed.) vd, Tekirdağ, Namık Kemal Üniversitesi Yayınları, 2012, s.93.

²²³ Kushner, a.g.e., s.167.

Namık Kemal Hürriyet Kasidesi'ndeki bu dizeleri ile hürriyet'i vatan üzerinden anlamlandırmaya çalışmıştır. Vücudun mayası vatan toprağıdır, bunun için çekilecek acı ve gam önemsizdir.”²²⁴

Sami'nin vermiş olduğu terkipler aslında kendi dönemi içerisinde birçok kelimeyle yapılmış terkiplerden ikisidir sadece. Namık Kemal'in bir yazısında terkipler şu şekilde yapılmıştır; “Müsavat, hürriyet-i Şahsiyye, hürriyet-i efkâr, hürriyet-i metabi, hürriyet-i içtima, hakk-ı tasarruf, harem-i büyü, gibi maddeler ise kimi zatında münferit, kimi diğerinden münbais bir takım hukuktur ki hiçbirini şahıstan tecrid ederek heyet-i siyasiyeye atfetmek katiyen mümkün olamaz”²²⁵. Yani o dönemde hürriyet kelimesinin ifade ettiği anlam da henüz oturmamıştır. Yukarıdaki terkipler her ne kadar hürriyet yerine kullanılsa da bu kavrama eş olarak kullanılan asıl kelime müsavat kelimesidir. Onun izahı da kendi sırasında gelecektir.

3.2.6. İstiklal (استقلال)

Lehce-i Osmânî: “Bila merci’ hâkim ve âmir olma, bila rucu’ keyfi iş görme, başlı başına müstakil olma, murahhaslık, sahib-i ihtiyarlık. Galatı: istiklaliyet.”²²⁶

Kâmûs-i Türkî: “1. Kendi başına olma kimseye tabi olmayıp kendi kendine olma: İstiklal kazanmak, kesb-i istiklal etmek... 2. Az görme, azımsama: kendisine tayin olunan maaşı istiklal etti.”²²⁷

İstiklal kelimesi Arapça bir kelime olup siyasi bir manada kullanımı Osmanlı döneminde ortaya çıkmıştır.²²⁸ Şemseddin Sami'nin ikinci mana olarak ifade ettiği kullanım, siyasi bir atıf taşımadan önceki, günlük dildeki halidir. Bir diğer kullanımı ise “sınırsız güç” manasına gelmektedir. Bu kullanım ise Klasik Osmanlı düzeninde

²²⁴ Murat Erol, “Namık Kemal’i Anlamak ya da Türkiye’de İdeolojilerin Kaynağına Dair: Namık Kemal’in Vatan, Millet Düşüncesi; Hukuk, Adalet ve Hürriyet Anlayışı” Hüseyin Su (Ed.), vd, Namık Kemal Üniversitesi Yayınları, Tekirdağ, 2012, s.156.

²²⁵ Namık Kemal, Hukuk-u Umumiye, **İbret**, No: 18, 2 Cemaziyelevvel 1289 / 8 Temmuz 1872

²²⁶ Vefik Paşa, a.g.e., s. 923.

²²⁷ Sami, Kâmûs-i Türkî, s.103.

²²⁸ Bernald Lewis, İslam’ın Siyasal Dili, çev. Fatih Taşar, İstanbul, Rey Yayıncılık, 1992, s.171.

görülmektedir. O dönemlerde bununla vali, komutan gibi nüfuzlu insanlara sınırsız güç verme manasında kullanılmaktaydı.²²⁹ Kelimenin son halini alışı ise 19. yüzyılda olmuştur. Bu manada kullanılması ise ilk defa Yunanistan'ın bağımsızlığını tanıyan 1830 tarihli Londra Protokolü olduğu söylenmektedir. Protokol'de tam bağımsızlık manasında “İstiklâl-i kâmil” kullanıldığı görülmektedir.²³⁰ Bu tarihlerden sonra özgürlük ile birlikte Avrupa'nın emperyalist tehakümüne karşı yürütülecek mücadele “istiklâl” terimiyle ifade edilmektedir.²³¹ Namık Kemal'de kelimenin farklı kullanımları görülmektedir. Kemal, hürriyeti; “istiklâl, istiklâl-i zâtî, nefret-i esâret” gibi terkiplerle tanımlamaktaydı.²³²

3.2.7.Kavim (قوم)

Lehce-i Osmânî: “Halk, ümmet, cemaat, hasım ve his, kavm-i kabile. Ç.; akvam.”²³³

Kâmûs-i Türkî: “1. Cemaat-i beşeriyye, beynlerinde münasebet olup bir heyet teşkil eden insanlar, küçük ümmet veya bir büyük ümmetin bir şubesi: Kürt kavmi; Çerkez kavmi; Türkmen kavmi; akvam- ı Arap; kavm-i Âd, kavm-i Semud; kavm-ü kabile; Afrika-ı cenubi akvam-ı vahşiiyesi. 2. Bir Peygamberin bi's buyrulduğu cemaat: kavm-i Nuh; kavm-i Lut.”²³⁴

Kavim kelimesi Tanzimat döneminin en muğlak kelimelerinden birisi idi. Fransızca olan kavramların hangi kelime ile karşılanacağı hadisesi birçok hususta karışıklığa sebep olmuştur. Bu yüzden kimileri Fransızca *nation* kelimesini *kavim* ile karşılarken kimileri de bu kelimeyi *cins* ve *milliyet* kelimeleri ile karşılamaktaydı. Kimileri kavim kelimesini *ırk* manasında kullanırken kimileri de *millet* manasında kullanmaktaydı. Ziya Paşa şiir hakkında yazdığı bir yazıda hem millet kelimesini hem kavim kelimesini

²²⁹ A.e., s.171.

²³⁰ Bernald Lewis, **Demokrasinin Türkiye Serüveni**, çev. Hamdi Aydoğan, vd., 3. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 38.

²³¹ Nergiz Yılmaz, **Namık Kemal'de Siyasi Kavramlar**, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000) s.11.

²³² Yılmaz, **Namık Kemal**, s.12.

²³³ Vefik Paşa, a.g.e., s. 1278.

²³⁴ Sami, a.g.e., s.1134.

kullanır; “Şiir her kavimde tabiidir. Rûy-i arza ne kadar milel ü akvam gelmişse, cümlesinin kendilerine mahsus şiirleri vardı. Osmanlıların şiiri acaba nedir?”²³⁵ Görüldüğü üzere Ziya Paşa millet kelimesini dini bir anlamda kullanmıştır. Kavmi ise *nation* manasında kullanmıştır. Kelime kim tarafından kullanılırsa onunla yeni bir anlama girmektedir. O döneme ait yazılarda görülen Türk kavmi de Türk milleti için değil Türk ırkı için kullanılmaktaydı.²³⁶

3.2.8.Meşveret (مشورت)

Lehce-i Osmânî: “Müşavere, müşavere mahalli, şûra zamanı, akd-i meclis, müzakere.”²³⁷

Kâmûs-i Türkî:²³⁸ “Tanışma, söyleşme.”²³⁹

Meşveret kelimesi Şemseddin Sami’nin beyanı üzere “tanışma, söyleşme” demektir. Lakin Şemseddin Sami bu kelimeyi ifade ederken ilk anlamını muhafaza etmekle birlikte kelimenin yeni anlamını belirtmemiştir. Ahmet Vefik Paşa ise onun aksine daha önce yazmış olduğu sözlüğünde kelimenin o dönemdeki anlamını nakletmiştir. Paşa’nın tanımındaki bütün kelimeler siyasi bir mana kazanmış kelimenin izahını yapmaktadır. Şemseddin Sami’nin ise meşveret kelimesini neden bu iki kelime ile izah ettiği müphemdir. Kelimenin kendisi Ahmet Vefik Paşa’nın sözlüğünde geçse de ifade ettiği mana hem Osmanlı için hem de İslam için yeni bir kavramdır.²⁴⁰

“Meşveret”, bir istişare meclisinde (şûrada) devlet sorunlarını tartışmak demektir. III. Selim zamanından önce de, ondan sonra da Osmanlı siyasal geleneğinde her yeni hükümdarın tahta gelişinden sonra ya da büyük bir bunalımın çözüm yollarını aramak gerektiğinde “Meşveret Meclisi” denen şûralar toplanırdı. Önce II. Mahmut, daha sonra

²³⁵ Ziya Paşa, “Şiir ü İnşa”, **Hürriyet**, Londra, 7 Eylül 1868 (1285).

²³⁶ Kushner, a.g.e., s. 33.

²³⁷ Vefik Paşa, a.g.e., s. 1332.

²³⁸ 1880 yılında neşredilmiş Redhouse’un Türkçe sözlüğünde kelime şu şekilde ifade edilmektedir; “A council; consultation.” Redhouse, “مشورت”, s. 792.

²³⁹ Sami, a.g.e., s.1376.

²⁴⁰ Bernald Lewis, “Meşveret”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 12, Yıl: 1982, s.775-782.

Tanzimat döneminde, bu şûra niteliğindeki meclisler yavaş yavaş süreli olmaya başlamıştı. Avrupa'daki constitution rejimiyle anlaşılan ise, bir anayasa ile belirlenmiş ilkeler, sınırlamalar ve yöntemlerle kurulu bir yasama kurulunun yönetim gücünden bağımsız ve sürekli olarak bulunmasıdır.²⁴¹

Kelimenin kökü Arapçaydı. Kur'an-ı Kerim'den Türkçeye geçmiş bir kelimeydi. Batı kaynaklı bir kavram Kur'an-ı Kerim'de geçen bir kelimeyle karşılanıyordu. Bu ise o dönemdeki münevverlerin sıklıkla başvurdukları bir yoldu. Çünkü Tanzimat sonrası modernleşme, kaynaklarını İslam'da arayan bir modernleşmeydi. Başka bir ifade ile "Osmanlı batılılaşması temelleri İslam'da olan bir toplumun kapitalist dünyada kendine yer açıp açamayacağı sorusuyla vücut bulan bir batılılaşmadır."²⁴² Bu yüzden o dönemin münevverlerinin metinlerinde hemen hemen hepsinde meşveret kelimesinin kullanıldığı, bu kelimenin ifade ettiği şeyi İslam cihetinden ele aldıkları görülmektedir.

Bazı kesimler kurulacak mecliste gayrimüslimlerin olmasının İslam'a aykırı bir şey olduğunu, çünkü Müslümanların gayrimüslimlerle kanuni bir konuda istişare yapmasının İslam'a mugayir olduğunu söyler. Aynı zamanda "tebaa vekilleri intihap edip de onlar ehl-i meşveret olmak şeriatı yoktur" diyenlere Ali Suavi "Bu laf yanlışır. Zira Peygamber ümmetiyle meşveret etmiştir (Veşavirhum filemr)."²⁴³ şeklinde cevap vermektedir.²⁴⁴ Ali Suavi'nin bu cevabından Osmanlı milletine yakın durduğu da anlaşılmaktadır. Çünkü yaşadığı zamanki tebaayı Peygamberin ümmeti ile kıyas etmiştir. Kelimenin tartışıldığı, geçtiği ve işlendiği yerlerden biri de Namık Kemal'in yazılarıdır. Namık Kemal de yazılarında meşveret usulüne gelen itirazları çürütmeye çalışıyor, bunun İslam'da zaten var olan bir usul olduğunu iddia ediyordu.²⁴⁵ Aynı şekilde o da Ali Suavi gibi ayetlerden ve hadislerden misaller gösteriyordu. Kelime her ne kadar tartışmalara konu olsa da kendi zamanı içerisinde bir anlam bütünlüğüne sahip değildi.²⁴⁶ O, "Usul-i Meşveret Hakkında Mektuplar VIII" başlıklı yazısında "Şeriat ve İslâmiyet namınadır ki biz hürriyet ve usul-i

²⁴¹ Berkes, a.g.e., s. 289.

²⁴² İsmet Özel, **Şiir Okuma Klavuzu**, 2. Baskı, İstanbul, Tiyo Yayınları, 2014, s. 210.

²⁴³ Onlarla istişare et mealindeki ayet-i kerime.

²⁴⁴ Ali Suavi, "Usul-i Meşveret", **Muhbir**, No:27, 14 Mayıs 1868.

²⁴⁵ Namık Kemal, "Usul-i Meşverete Dair", **Hürriyet**, No: 18, 26 Octobre 1868

²⁴⁶ Berkes, a.g.e., s. 318.

meşveret istiyoruz.”²⁴⁷ der. Meşveret kelimesini İslami bir kavram sayarak kullanır. Lakin kelimeye yüklediği anlam Avrupaî bir manadır. Bu yüzden o, meşveret sistemini Asr-ı Saadete kadar götürür.²⁴⁸ Bunun yanında kavramı açıklamak için bazen de Jean-Jacques Rousseau’nun (1712-1778) fikirlerine de başvurur. Hatta Namık Kemal bu hususları ortaya koyma sadedinde kaleme aldığı makaleye başlık olarak yukarıda zikri geçen ayeti seçer.²⁴⁹

3.2.9. Milliyet (ملیت) – Milli (ملی)

Lehce-i Osmânî: “Kavim asabiyyeti.”²⁵⁰

Kâmûs-i Türkî: “(Lugat-ı Müvellede) 1. Din, mezhep, millet. *Herkes milliyetini muhafaza etmelidir.* 2. (Galat) Cinsiyet, kavmiyet: Japonların milliyeti.”²⁵¹

Lehce-i Osmânî: “Millete râci ve mensup, ecnebi olmayan.”

Kâmûs-i Türkî:²⁵² “...1. Din ve millete mensup, müteallik: Adab-ı milliyemiz. 2. (Galat olarak) bir kavim ve cinsiyete mensup ve müteallik: Macarların milli kıyafeti.”²⁵³

Ahmed Vefık Paşa bu kelimeyi sadece kavmiyetçilik yani kavim asabiyyeti ile açıklamaktadır. Şemseddin Sami ise *Kâmûs-i Türkî*’de müvelled (türetilmiş) anlamını millet kelimesinin klasik manasını esas alarak yazmıştır. Yani dinî ve mezhebî bir

²⁴⁷ “Usulü meşveret hakkında mektuplar VIII”, **Hürriyet**, No: 22, 13 Şaban 1285 / 23 Kasım 1868.

²⁴⁸ Namık Kemal, “Usul-i Meşveret Hakkında Mektuplar II”, **Hürriyet**, No: 13, 4 Cemaziyelahir 1285 / 21 Eylül 1868.

²⁴⁹ Namık Kemal, “Ve Şavirhüm Fil-Emr”, **Hürriyet**, No: 4, 30 Rebiulevvel 1285 / 20 Temmuz 1868.

²⁵⁰ Vefik Paşa, a.g.e., s.1278.

²⁵¹ Sami, a.g.e., s.1426.

²⁵² O tarihlerde yazılmış sözlüklerde "millet", "din ve şeriat" kelimeleriyle ifade edilmiştir. Hatta Naci (1850) ve Salâhi’nin Kâmûs-u Osmanî’sinde (1897): "Bizce din ve millet birdir" denildikten sonra "nation kelimesi karşılığında millet ve ümmet kelimelerini kullanmak doğru olmaz." kaydı da bulunmaktadır. Daha sonraları Muallim Cudi (1914) ve Hüseyin Kâzım (1927) "millet" kelimesini "din ve şeriat diye tanımlamakla birlikte, *nation* karşılığında da kullanmışlardır.

²⁵³ Sami, a.g.e., s.1426.

aidiyeti esas almıştır.²⁵⁴ Sami'nin, kelimenin cinsiyet ve kavmiyet anlamlarını *galat* olarak belirtmesi manidardır. Onun aynı şekilde millî kelimesini “din ve millete mensup ve müteallik” şeklinde kullandığı, “bir kavim ve cinsiyete mensup ve müteallik” anlamını *galat* olarak tanıttığı görülmektedir. Dolayısıyla millî olmak ve milliyeti hâiz olmak Şemseddin Sami için dine aidiyeti ifade eder. Her iki sözlükte geçen manalar siyasi bir atıf taşımaktadır. Çünkü milletin ne ifade ettiği netliğe kavuşursa Osmanlı Milleti'nden bahsedilip edilemeyeceği de netleşecektir.

Sami'nin son yaklaşımı dönemin konjonktürüne göre değerlendirilebilir. Zira o dönemde Tanzimatçılığın getirdiği bir Osmanlı vatanı ve Osmanlı milleti anlayışı söz konusuydu. Millet eğer dinî bir topluluğu ifade ediyorsa bunun içerisinde çeşitli kavimleri barındıran Osmanlı'ya uyarlanması nasıl mümkün olabilirdi? Bu durumun izahı ancak Osmanlı Sultanının aynı zamanda Hz. Peygamber'in makâmını temsil etme iddiasındaki İslâm halifesi olması ile yapılabilir.

Lakin bunlar hakkında net bir şey söylenememektedir. Çünkü millet terimi kendi dönemi içerisinde yerini bir türlü bulamayan kelimelerden biriydi. Bu kelimeyle beraber *ümme*, *kavim*, *cins* ve *ahali* kelimeleri de aynı manada kullanılıyordu. Bu kavramın mana olarak neyi ifade ettiği net olmadığı için kimi zaman Osmanlı Milleti'ni kimi zaman da İslam Milleti'ni ifade etmek için kullanılıyordu.²⁵⁵ İlerleyen zamanlarda da Türk Milleti terimi oluşturacak olan kelime henüz yerli yerinde kullanılmamaktaydı. Kelimenin ırkî bir mensubiyeti mi yoksa dini bir mensubiyeti mi ifade ettiği sorunsalının yanında kelime Tanzimat Fermanı'nda;

“...memlekete muzır olageldiği müsellem olduğu misilli bilakis can u namusundan emin olduğu halde dahi sıdk u istikâmetten ayrılmayacağı ve işi gücü hemen devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibaret olacağı...”²⁵⁶

²⁵⁴ Öte yandan *Kâmûs-i Fransevî*'de durum biraz farklıdır. Burada yazarın *milleti nation* ile karşıladığı, ikinci anlam olarak *communauté religieuse* terimini verdiği görülmektedir. İlk anlam Avrupa'daki uluslarla ortaklık taşımaktadır. İkinci anlam ise dinî topluluk olan milleti ifade etmektedir. Bu da bize *Kâmûs* yazarının *Türki*'de *galat* olarak gördüğü şeyin *Fransevî*'de en meşhur anlam olarak belirtildiğini göstermektedir. *Millet-i İslâmiyye* teriminin *nations musulmanes* olarak çevrilmesi Sâmi'nin milleti *kavim* anlamında kullandığına işaret etmektedir. Şemseddin Sami, “Millet”, *Kâmûs-i Fransevî*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1329.

²⁵⁵ Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, s. 252.

²⁵⁶ Gözübüyük, *Anayasa*, s.4.

şeklinde geçerken Osmanlı Milleti manasında kullanılmıştır. Çünkü “devlet ve millet” denirken devletten kasıt Osmanlı Devleti’dir. Buna mukabil onun tebaası olan millettten kasıt da Osmanlı Milleti’dir. Yani kavramın manası her ne kadar o dönemde oturmamış olsa da mezkûr Ferman’da hiçbir dini atıf taşımamaktadır. Ferman’ın ilanından neredeyse yarım asır sonra kaleme alınmış olan sözlüklerde bu kullanım dikkate alınmamıştır. Bundan dolayı bu kullanımın o dönemde Ferman’a has olduğu sonucuna varılabilir. Yani millet sözcüğünün *patrie* ile çevrilmesi gösteriyor ki, “dil çağdaşlaşması sürecinde terimler eski anlamlarını yitirirken Batılı anlamlarını da henüz kazanmamış bulunuyorlardı.”²⁵⁷

3.2.10. Müsavat (مساوات)- Müsavi (مساوی)

Lehce-i Osmânî: “Bir boy seyyan olma, beraber gitme, hemtalık.”²⁵⁸

Kâmûs-i Türkî: “...Bir hal ve derece de olma, beraberlik, farksızlık, birisinin diğerinden imtiyazı ve başkalarına tefevvuku olmama...”²⁵⁹

Müsavat kelimesi 19. yüzyılda en çok kullanılan kelimelerden biridir. Belki Fransız İhtilali’nden sonra hızlı bir şekilde yayılan milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı Devleti’ni en çok etkileyen kavramıdır. Modernleşmeden önce kullanılan kelime bu zamanlarda herhangi bir siyasi atıf taşımamaktadır. Hata daha çok eşit manasına gelen *müsavi* kelimesi kullanılmaktaydı. Kelimenin siyasi bir atıf taşımaya başlaması ise 19. yüzyılının ikinci yarısında vukuu bulmuştur. II. Bölüm’de değinildiği üzere Osmanlı uzun yıllar Millet Sistemi’ne göre yönetilmiştir. Lakin Fransız İhtilali’nden sonra bir *vatandaşlık* kavramı ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu ise Osmanlıcılık şeklinde resmi bir politika olarak kendini gösterir. Bu yüzden müsavat kavramının fikrî olarak net bir şekilde ilk tezahürü Tanzimat Fermanı’nda görülmektedir. Ondan kısa bir zaman

²⁵⁷ Berkes, a.g.e., s. 217.

²⁵⁸ Vefik Paşa, a.g.e., s. 1380.

²⁵⁹ Sami, a.g.e., s.1356.

sonra Tanzimat'ın getirilerini pekiştirmek için ilan edilen Islahat Fermanı'nda da fikrin, müsavat kelimesiyle ifade edilmiş olduğu görülmektedir.

...ve Dâr-üs Saltanat-ı seniye ve eyalet ve bilâd ve kurada umûr-ı zaptiye'nin tanzîmi maddesi asude-i hal olan kâffe-i tebea-i mülûkâneme kendi mal ve canlarının muhafazasına sahihen ve kaviyyen emniyet verecek sûrette tanzîm kılınması ve verginin müsavâtı tekâlif-i sairenin müsavâtını mûcib olduğu misillû hukukça olan müsavât dahi vezâifçe olan müsavâtı müstelzim olduğundan Hıristiyan vesair tebea-i gayr-i müslime dahi ehal-i İslâm misillû hisse-i askeriye itâsı hakkında muahharan verilen karara inkiyat mecbûriyetinde bulunması...

Âli ve Fuat Paşalar'ın Islahat Fermanı'nı ilan edip Müslümanları, gayrimüslimlerle her şekilde eşit tutması, onları da devletin içinde vazifelendirmesi Türk milletinin razı olmadığı bir hadise idi. Bu rahatsızlığı dile getiren insanlar arasında şairler de vardı. Yeni Osmanlılar'dan Ziya Paşa da bu şairlerden biridir. Yazmış olduğu bir şiirinde Islahat Fermanı'nı ilan eden Âli Paşa'yı bu müsavatın tatbikinden dolayı hicveder.²⁶⁰

Azmine yaver olur ise eğer kasd-ı Huda
Kıptıyan cayı olur mesned-i sadr-ı vâlâ
Yalnız etti Yahudiler için istisna,
Rumdan, Ermeniden yaptı müşir ü bâlâ ;
Eyledi resm-i müsavat-ı hukuku ikmal²⁶¹

Görüldüğü üzere kelime hem edebi eserlerde hem de resmî belgelerde aynı anlamlarda kullanılmıştır. Kavim, millet gibi ne ifade ettiği henüz bilinmeyen kelimelerin yanında müsavat kelimesinin net olarak neyi ifade ettiği dönemin münevverleri tarafından bilinmekteydi.

²⁶⁰ Lewis, **Modern Türkiye**, s. 38.

²⁶¹ Önder Göçgün, "Tanzimat Devri'nin Bir Hiciv Âbidesi: Ziyâ Paşa'nın Zafer-Nâme'si", **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, Yıl: 1986, Sayı: 3, s. 1-29.

3.2.11. Nizam (نظام)

Lehce-i Osmânî: “Düzgün, tüzük, dizi, düzgünlük, hüsn-i tertip, kaide-i muttaride kanun-i örfî, nizamen kanunen; nizamı şer’î olmayan, örfî, muhakem-i nizamiyye, nizam mahkemeleri, asakir-i nizamiyye, nizam-ı cedid, Ç; nizamat, nizamat-ı cedide, Tanzimat-ı Esasiyye.”²⁶²

Kâmûs-i Türkî: “1. Dizi, sıra. 2. Usul, tertip, kaide, düzen... 3. İhtiyaçat-ı zamaniyyeye göre ittihaz olunan kanun:... 4. Yeni usul üzere mürettep ve muntazam asker, asakir-i muvazzafa...”²⁶³

17. *Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı* adlı sözlükte Nizam kelimesi şu şekilde izah edilmektedir; “dizi, sıra, tertip, tedbir, tarikat, düzen, yasak, terkip, intizam,”²⁶⁴ Yani kelimenin yukarıda zikredilen siyasi manalarına herhangi bir atıfta bulunulmamıştır. 18. yüzyılın sonunda neşredilmiş olan Türkçeden Türkçeye ilk sözlükler arasında yer alan Şeyhülislam Mehmet Esad Efendi’nin *Lehce-ül Lugat* adlı sözlüğünde ise bu kelimeye rastlanılmamaktadır. Buradan nizam kelimesinin o dönemin göz önünde olan kelimelerinden biri olmadığına varılabilmektedir. Halbuki Mehmet Esad Efendi, devlet kademesinde çalışan bir memur idi. Devletin katında değişen kelimeleri halktan birine göre daha iyi analiz etmesi muhtemeldi. Bu yüzden nizam kelimesi modernleşmeden önce Paşa’nın ve Sami’nin sözlüklerinde aktardığı ilk manada kullanılmaktadır.

Kelimenin modern manada ilk kullanımı ise İbrahim Müteferrika’nın *Usûlü’l-Hikem fi Nizâmi’l-Ümem* adlı kitabında görülmektedir.²⁶⁵ Kitap, Avrupa’daki yönetim şekillerinden ve orada olan değişimlerden padişahı bilgilendirmek için kaleme alınmış bir eserdir. Avrupa’daki kitapların incelenmesiyle kaleme alınan eserde bir takım yeni kavramlar da yer almaktadır. Fransızca olan *régiment* kelimesi de Türkçeye nizam şeklinde tercüme edilir. Bu tarihe kadar geleneksel düzen manasındaki kelime İbrahim

²⁶² Vefik Paşa, a.g.e., s.1328.

²⁶³ Sami, a.g.e., s.1487.

²⁶⁴ Metrol Tulum, *XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011, s.1396.

²⁶⁵ Erhan Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”, *DİA*, c.21, s. 324-327

Müteferrika'nın tercümesiyle çağdaş düzen anlamına gelmeye başlar.²⁶⁶ Çağdaş düzen ise şeriata herhangi bir şekilde başvurulmadan kurulan düzendir. Müteferrika, kelimeyi; “nizam-ı cedit ile 'acibu'l-'esas bedi'u'l-bünyan, 'ihdas eyledikleri nizam-ı cedit-i ceşşiyye ve hud'a-ı harbiyye”²⁶⁷ şeklinde kullanmaktadır. Yine Nizam-ı Cedit ifadesini ilk defa onun kullandığı da söylenmektedir.²⁶⁸

Nizam-ı Cedit ifadesi III. Selim zamanında devletin sivil ve askeri kurumlarında yapılan yenilikleri ifade etmekteydi. Bu kurumların zamanın şartlarına göre yeniden tanzim edilmesine denmekteydi.²⁶⁹ İlk zamanlarda III. Selim'in yenilik mahiyetinde çıkarmış olduğu Hatt-ı Hümayun'ları ifade eden bir kelime iken, daha sonra sadece askerî alanda yapılan yenilikleri ifade eden bir kelime haline gelmiştir.²⁷⁰ Kelime Niyazi Berkes'e göre ise İbrahim Müteferrika'nın askeri bir yenilikten bahsetmesinden dolayı en başından beri askerî bir terimi ifade etmekteydi. Bu ifade ile yeni bir rejim kastedilmiyordu.²⁷¹ Hatta kelime ilerleyen zamanlarda askeriyeyle dair olan manasından “Nizam-ı Cedit anlayışına” yani devletin her kurumunda yapılan yenilikler anlayışına kalb olacaktı.²⁷²

Bu kelimenin diğer kelimelere göre daha erken bir zamanda modern manada kullanılmış olması çalışmanın merkezinde olan iki sözlükte de zikredilmesine sebep olmuştur. Ahmet Vefik Paşa kelimeyi izah ederken “nizamı şer'i olmayan” ibaresini kelimenin maddesine ekler. Şemseddin Sami ise “İhtiyacat-ı zamaniyyeye göre ittihaz olunan kanun” izahıyla kelimenin ne gaye ile bu manada kullanıldığına atıfta bulunur. Aynı zamanda bu kelime o dönemde yapılan tercümelerin Türkçeye nasıl tesir ettiğine dair bir misal de teşkil etmektedir.

²⁶⁶ Berkes, a.g.e., s. 54.

²⁶⁷ Adil Şen, **İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 147.

²⁶⁸ Şen, a.g.e., s. 45.

²⁶⁹ Karal, **III.Selim**, s. 28.

²⁷⁰ Lewis, **Modern Türkiye**, s. 59.

²⁷¹ Berkes, a.g.e., s. 94.

²⁷² Berkes, a.g.e., s. 101.

3.2.12.Osmanlı (عثمانلى)

Lehce-i Osmânî: “Türk sülâlesinin Oğuz ulusundan Kayı aşiretinin Osman Gâzi ibn Ertuğrul’a mensup bir ayağı iken Memalik-i Rûm’u zaptla Devlet-i Osmaniye’yi teşkil eylemiş millet.”²⁷³

Kâmûs-i Türkî: “1. Tâbiyyetiyle müftehir bulunduğumuz Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye’nin bânîsi Sultan Osman Han ibn Ertuğrul Hazretlerine nisbetle yâd olunan Garb Türklerine ve umumiyetle bu devletin tebaasına verilen isimdir. Osmanlı Türklerinin söyledikleri lisanla Çağatayca arasında hayli fark vardır; Osmanlı lisanı, Osmanlı Devleti, Osmanlı askeri, Osmanlıların ahlakı. 2. (mec.) Cesaret ve kerem ve sehâ ve uluvv-i cenâb sahibi: Osmanlı adamdır, tam Osmanlıdır. 3. Eskiden paşalar maiyyetinde bulunan etbâ’. 4. Tavla oyununun bir nev’i.”²⁷⁴

Ahmed Vefik Paşa’nın kelimeyi Türk sülâlesi, Oğuz ulusu, Kayı aşireti ve ona bağlı bir oymak gibi ifadelerle izah etmesi kelimenin Tanzimat’tan önceki haline bir atıftır. Öte yandan Şemseddin Sami ise kelimenin yeni manalarını ve kendisi için ne ifade ettiğini de göz önünde bulundurarak kelimeyi ele alır. Aslında Sami’nin tanımı son derece siyasi atıf taşıyan bir tanımdır. O, Ahmet Vefik Paşa’nın tarif ettiği şekliyle başlarken tanıma, ileri de Garp Türklerinden bahsetmektedir. Yani Sami, Türklerin sadece kendisinin bulunduğu topraklarda yaşamadıklarına bir gönderme yapar. Aynı zamanda “Garp Türkleri”, kendisinin belirtmiş olduğu “Batı Türkçesi” ifadesine de zemin hazırlayacaktır. Bu yüzden “Batı Türkleri” demesiyle, kelimeye yeni bir tanım da atfeder. Bir diğer husus ise Sami’nin Osmanlıcılık politikasına ters düşmeyecek şekilde Osmanlı kelimesi için “ve umumiyetle bu devletin tebaasına verilen isimdir” demesidir. Daha önce Osmanlı hanedanlığını ifade eden kelime²⁷⁵ – nitekim Ahmet Vefik Paşa’da öyleydi- yüzyılın sonunda tebaayı da ifade etmekteydi. Kelime Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde bu manada kullanılsa da Avrupalılar Osmanlı kelimesi ile Türkü kastetmekteydiler.²⁷⁶ Lakin biri, kelimeyi kültür ve dil bağlamında

²⁷³ Vefik Paşa, a.g.e., s. 559.

²⁷⁴ Sami, **Kâmûs-i Türkî**, s.948.

²⁷⁵ Kushner, a.g.e., s. 32.

²⁷⁶ Lewis, a.g.e., s. 330.

kullandığında kelimededen sadece Türk anlaşıyordu. “Bu yüzden metinlerdeki Osmanlı kelimesinin tam manası, ancak durum ve şartlar çerçevesinde belirtilebilir.”²⁷⁷ Ama Osmanlıcılık ile irtibatlı bir meselede kullanıldığı zaman bu tabii olarak “Osmanlı vatandaşı”nı ifade ediyordu.

Sami, aynı zamanda Osmanlı’ya mensubiyeti ifade eden kelimenin tanımına “Batı Türklerinin dili” olarak kullandığı “Lisan-ı Osmaniye” terkiibini de dahil eder. Kendisi “Osmanlı Lisanı”ndan bütünüyle vazgeçmez. Ama bu lisanın Türkçe olduğunu, “Çağatayca” kelimesiyle izah eder. Ayrıca ondan Osmanlılık kimliğinin bir övgü niteliği olarak kullanıldığını öğrenilmektedir.

3.2.13. Osmanlıca (عثمانليجا)

Lehce-i Osmânî:-

Kâmûs-i Türkî: “Osmanlılara mensup ve ait: Osmanlıca lisan, şarkı, kıyafet = Osmanlılara mahsus tarz ve usulde veya bunların lisanında: Osmanlıca söylemek, yaşamak, oturmak = Osmanlı lisanı, Garp Türkçesi: Osmanlıca latif ve kolay bir lisandır.”²⁷⁸

Kâmûs-i Türkî’de *-Lehce-i Osmânî*’de bulunmayan- Osmanlıca, Osmanlılık,²⁷⁹ Osmani²⁸⁰ ve Osmaniyan²⁸¹ gibi Osmanlıya dair çeşitli maddeler uzun uzadıya izah

²⁷⁷ Kushner, a.g.e., s. 32.

²⁷⁸ Sami, a.g.e., s.948.

²⁷⁹ **Kâmûs-i Türkî-Osmanlılık:** 1. Osmanlı kavm ve cinsine mensubiyet veya Devlet-i Osmaniyye’ye tâbiyyet, Osmanlı olmak hâl ve sıfatı: Osmanlılığı tezkiresiyle ispat etti, Osmanlılığı lisanından bellidir. 2. (mec.) Cesaret ve sehâvet, uluvv-i cenâb: O adamın Osmanlılığı inkâr olunmaz. Sami, a.g.e., s.948.

²⁸⁰ **Kâmûs-i Türkî-Osmânî:** Osmâniyye. 1. Müessis-i Devlet-i Sultan Osman Han Gazi bin Ertuğrul Hazretlerine mensup ve müteallık: Hanedân-ı Osmânî, Devlet-i Osmaniyye. 2. Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’ye mensup veya ait olan: Tarih-i Osmânî, Asâkir-i Osmaniyye, Memâlik-i Osmaniyye. 3. Osmanlı, yani Garp Türkleri kavm ve cinsiyetine ve lisan-ı Türki-i Garbî’ye mensup ve müteallık: Lisan-ı Osmânî, Lügat-i Osmaniyye, Sarf-ı Osmânî. [Türkî ve Türkiyye demek daha doğrudur.] II Nişan-ı Osmânî: Müessis-i Devlet Gazi Sultan Osman Han Hazretlerinin nâm-ı âlilerine nisbetle cennetmekân Sultan Abdülazîz Han tarafından icad olunmuş bir nişandır ki nişan-ı Mecidîden bâlâter addolunup rûteb-i muhtelifesi vardır. Sami, a.g.e, s.949.

²⁸¹ **Kâmûs-i Türkî-Osmaniyan:** Osmanlılar. Sami, a.g.e., s.949.

edilmiştir. Lakin bunların hiçbiri *Lehce-i Osmânî*'de yer almamaktadır. Sadece Osmaniyye²⁸² diye bir madde bulunmaktadır. Ahmet Vefik Paşa her ne kadar eserinin başlığını *Lehce-i Osmânî* koymuş olsa da Osmanlı'ya dair ayrıntılı bilgiler vermemiştir. Onun Osmanlı'yı tanımlamakla yetindiği görülmekte, *Osmaniyye* maddelerinde de Osmanlı Devleti ile doğrudan alakalı olan sadece Osmanî nişanından bahsettiği dikkat çekmektedir.

Bununla birlikte Şemseddin Sami Osmanlı'ya dair dil (Osmanlıca), millî kimlik (Osmanlılık), devlet ve hanedana bağlılık (Osmanî ile Osmaniyyân) gibi müstakil başlıklar açıp, ayrıntılı bilgiler vermiştir. Mâmaafih onun *Osmanî* maddesinin üçüncü anlamını verdikten sonra köşeli parantezle “Türkî ve Türkiyye demek daha doğrudur.” demesi *Lisan-ı Osmanî*, *Lügat-i Osmaniyye*, *Sarf-ı Osmanî* kullanımının doğru olmadığını göstermesinden dolayıdır. Dolayısıyla bunların doğrusu Ş. Sami'nin tercih ettiği şekliyle; *Lisan-ı Türkî*, *Lügat-i Türkiyye* ve *Sarf-ı Türkî* dir.

II.Bölüm'de değinildiği üzere Osmanlıca ifadesi de Osmanlılık siyaseti ile birlikte çıkmıştı. İfadenin çıkmasından çok zaman geçmeden bazı yazarlar bu ifadenin karşısında Türkçe ifadesini de kullanmaya başladılar. Nitekim Türkçe Tanzimat'tan önce dilleri için kullandıkları bir kelimeydi. Lakin Osmanlılık kavramının ömrü çok uzun olmasa da Osmanlıca ifadesinin ömrü 21. yüzyıl'da dahi güncelliğini korumaktadır.

3.2.14.Serbestiyet (سربستیت)

Lehce-i Osmânî: “Kul gibi başı açık gezmeyen, hür, azad, laubali, mutlak-us'sebil, fail-i muhtar.”²⁸³

Kâmûs-i Türkî: “1. Azadlık, adem-i tekayyüd, hürriyet. 2. Adem-i mahcubiyyet, utanarak ve sıkılmayarak hareket etme. Serbest yaşanılan: serbestlik yeridir.”²⁸⁴

²⁸² *Lehce-i Osmânî-Osmâniyye* (is.): Nişan-ı zîşân-ı Osmanî. Vefik Paşa, a.g.e., s. 559.

²⁸³ Vefik Paşa, a.g.e., s. 1163. Serbest Kelimesi Sözlükte yer almamaktadır.

²⁸⁴ Sami, a.g.e., s.734.

Kâmûs-i Türkî-Serbesti: “Serbestlik. (Serbestiyet dememeli)”²⁸⁵

Serbest kelimesi Farsça *ser* ve *best* kelimelerinden mürekkep bir kelimedir. Kök manası “başı bağlı” demektir.²⁸⁶ Tanzimat’tan önce kelime Müslümanları ifade eden bir anlamı muhtevi idi. Bununla Osmanlı Devlet’i sınırları içindeki gayrimüslimlerden daha rahat davranabilen Müslümanlar kastedilmiştir. Çünkü gayrimüslimlerin davranışları şeriata göre sınırlıydı. Bu yüzden Müslümanın şeriata bağlı olduğunu ifade etmesi için serbest kelimesi kullanılmıştır. Yani Tanzimat öncesinde serbest kelimesi “başı şeriata bağlı” manasını ifade etmek için kullanılmıştır.²⁸⁷

Serbest kelimesinin yeni manası ise Şemseddin Sami’nin bir kelime ile ifade ettiği şekliyle “hür” demektir. O yıllarda serbestlik kelimesinden daha çok kelimenin farklı kalıptaki serbestiyet şekli kullanılmaktadır. Şemseddin Sami’nin serbestlik kelimesindeki itirazı da bu kelimenin bu kalıpta aynı manayı vermediğinedir. Böyle olmasına rağmen analiz serbestiyet kelimesi üzerinden yapılacaktır. Çünkü o dönemde kelime daha çok bu şekliyle kullanılmıştır. Kelimenin ilk kullanımı diğer kelimelere nispeten daha erken bir zamanda olmuştur. İlk görüldüğü metnin Osmanlı ve Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) olduğu söylenmektedir.²⁸⁸ Kelime, metinde “...iki devlete müteallik gemi ve tüccar sefainine bigayr-i mümaneatin serbestiyet üzre geşt ü güzâr eylemeleri akd ve temhid olunub...”²⁸⁹ şeklinde geçmektedir. Kelime bunun akabinde Fransız İhtilali sonrası tekrar kullanılmıştır. Osmanlı Devleti’nin reisülküttaplarından olan Âtîf Efendi Fransız İhtilali’nden sonra devlete devrim hakkında bilgilendirici bir risale yazar. Burada devrimin ana fikirleri olarak *serbestiyet* ve *müsavat* kelimeleri kullanılır. Yine aynı eserde Fransızların Yunanlıları *serbestiyet* hususunda kışkırttıklarından bahsedildiği yerlerde defalarca bu kelime mezkûr anlamda kullanılmaktadır.²⁹⁰ Aynı kelime

²⁸⁵ Sami, a.g.e., s.734.

²⁸⁶ Ayverdi, “Serbest”, s. 1086.

²⁸⁷ “Kendini İslâmi Bir Yükümlülükle Bağlı Saymayan, Türk Olamaz”(Çevrimiçi) <http://www.istiklalmarsidernege.org.tr/yazi.aspx?yid=430&kid=2>, 15/12/2019

²⁸⁸ Bernald Lewis, “Serbestiyet”, Çev. Bilge Taner, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2011, Sayı: 41, s. 1-4.

²⁸⁹ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c.1, Ankara, 1953, s.125.

²⁹⁰ Akt. Lewis, Serbestiyet, s.3.

Tanzimat Fermanı'nda, antlaşmadaki manayı muhafaza ederek geçmektedir; "... herkes emvâl ü emlâkine kemâl-i serbestîyle mâlik ve mutasarrıf olarak ona bir taraftan müdahale olunmamak...". Buradan kelimenin siyasi metinler üzerinden Türkçede kullanıldığına varılabilmektedir.

1774 yılında Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nda serbest kelimesi Rusya ve Osmanlı'ya ait gemilerin Karadeniz ve Akdeniz'de "serbest" bir şekilde dolaşabilecekleri bağlamında zikredilmiştir. Tanzimat Fermanı'nda ise herkesin yani "Müslüman, Yahudi, Hristiyan vs.- "özgür" bir şekilde kimsenin tehdit ve baskısı altında kalmadan kendi malına sahip olabileceğini vurgulamaktadır. Kelime Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalandığı yıllarda Türkçeye girmiştir. Tanzimat Fermanı'nda da siyasi bir kavram olarak kullanılmıştır. Her iki metinde de hürriyet kelimesi görülmemektedir. Çünkü o yıllarda *hür* ve *hürriyet* kelimeleri henüz köleliğin zıttı olarak kullanılmaktaydı.

3.2.15. Teşri (تشریع)

Lehce-i Osmânî: -

Kâmûs-i Türkî: "Peygamberden mezhebe müteallik olan evamir ve nevahi beyan buyurulmak (Nazariyat-ı hukuk idarece bu kelime vaz-ı kanun manasıyla kullanılmak istenilmiş ise de Arabi de böyle bir manası yoktur)."²⁹¹

Teşri kelimesi Tanzimat'tan önceki dönemde Şemseddin Sami'nin parantez dışında belirttiği manada kullanılıyordu. Yani dini bir hüküm koyma manasında. Kelimenin kökü de buna işaret etmektedir. Kelime, Allah'ın kanun koyucu manasındaki *Şâri* ismi ve şeriat ve meşru' kelimeleriyle aynı köktendir. Osmanlı vatandaşlığını esas alan meclis fikirlerinden ve Meşrutiyet'ten bahsedilirken teşri kelimesi yasama manasında kullanılmaya başlanır. "Teşri, teşri'î meclis gibi deyimler, asıllarındaki dinsel anlamlarını yitirerek Cumhuriyet döneminde terimlerin Türkçeleştirilmesi zamanına kadar"²⁹² bu şekilde kullanılır.

²⁹¹ Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s.413.

²⁹² Berkes, a.g.e., s. 138.

Kelime, Tanzimat'ın kendisine hazırladığı ortamda bir mana kazanmıştır. Çünkü Tanzimat'tan sonra şer'î hükümlerle beraber, Avrupaî bir yönetim şeklinin olması gerektiği inancı doğar. Namık Kemal'in de içerisinde bulunduğu Yeni Osmanlı'lar kelimeyi terkipler halinde kullanmaktadır. Çünkü Yeni Osmanlılar, bir meclis kurulmasını ve İmparatorluğu bu meclisin içerisinde bulunan insanların yönetmesi taraftarıydılar. Namık Kemal, kelimeyi terkip yaparak “kudret-i teşri” şeklinde kullanmaktadır. O, Hürriyet-i Efkâr başlıklı yazısında; “Her memlekette bulunan kudret-i teşrin vazifesi memleketin halini layıkıyla takdir ederek oraca muzır olabilecek efkâr ve ef'âle kanunu sedetmektir.”²⁹³ demektedir. O, bu terkipler - kelimenin günümüzdeki yaygın anlamıyla- kanun koymayı kast etmektedir.

3.2.16. Türk (ترك)

Lehce-i Osmânî: “Mazmûm, Asıl olan kadim üç sülâlenin biri olup...”²⁹⁴

Kâmûs-i Türkî: “Esasen Asya kıtasının şimal-ı garbi cihetinde münteşir bir büyük ümmet ki oradan tevarih-i muhtelifede cihangirliğe ve keş kaşalıkla cunub ve garba doğru yayılarak Avrupa'nın dahi şark-ı cunubi cihetlerine sokulmuşlardır. Şuubat-ı muhtelifeye sokulmuşlardır. Şuubaat-ı muhtelifeye mukasım olup, kable-l İslâm (Uygur) vel-yevm (Çağatay) ve (Osmanlı) şubeleri lisan-ı edebiye nail olmuşlardır.”²⁹⁵

Hem kelimeye hem de Şemseddin Sami'nin Türk ve Türkçe hakkındaki görüşlerine II. Bölüm'de değinildiği için burada tekrar olmaması adına aynı şeyler zikredilmeyecektir. Ancak Ahmet Vefik Paşa'nın “Türk” maddesi hakkında vermiş olduğu malumat son derece dikkat çekicidir. O, sözlüğündeki kelimeleri iki başlık altında incelemektedir; “Türkçe ve ecnebi” kelimeler birinci başlığı oluşturuyorken, “Arabi ve Farisi” kelimeler ikinci başlığı oluşturmaktadır. Paşa da Türk maddesini, Türkçe kelimeleri izah ettiği yerde açıklamaktadır. Bu maddeyi izah edişi ise hayli uzun ve tafsilatlıdır. “Türk ırkı” hakkında benimsemiş olduğu tarihi burada işlemiş

²⁹³ “Hürriyet-i Efkâr”, **Hadika**, No: 3.

²⁹⁴ Vefik Paşa, a.g.e., s. 293.

²⁹⁵ Sami, a.g.e., s.299.

gibidir.²⁹⁶ O, sözlüğün girişinde “Türk lehçelerini” isim isim zikretmiştir. Bunun izahını da Türk maddesinde, ismini zikrettiği kavimleri anlatarak yapar.

Bunların yanında o dönemde Türk lafzının yazılışına dair bir tartışma da mevcuttur. Ahmet Vefik Paşa kelimeyi, “Türkçe ve ecnebi” kelimeler arasına koymuş olsa da kelime Arapça kaideler esas alınarak yazılmaktaydı. Kendi döneminden sonra Türk kelimesinin nasıl yazılacağına dair bir tartışma başlar. Türkçe harf inkılabından önce Kur’an harfleri ile yazılmaktaydı. Kur’an harfleri ile yazıldığı zaman elif(ا), ye(ي) ve vav(و) harfleri okutucu olarak kullanılıyordu (hareke gibi). Bu ise Arabi ve Farisi olmayan kelimeler için geçerliydi. Bu iki dilin kelimeleri ise kendi lisanlarındaki gibi yazılmaktaydı. O yıllarda Türk kelimesinin yazılışı da okutucusuz yani “ترك” şeklindeydi. Lisan ve kavmiyet bahsindeki tartışmalar Türk kelimesinin nasıl yazılması gerektiği sorusunu da ortaya atar. Çünkü kelime okutucu harflerden birini almadığı zaman Arapçanın içinde şekillenmiş bir kelime haline gelmekteydi. Bu yazılışıyla Tanzimat Fermanı’ndan önce sadece Müslüman manasına gelen Türk’ü ifade etmekteydi. Hem Tanzimat’tan sonraki siyasi ortam hem de Türkoloji alanında yapılan çalışmalar Türk’ün sadece Müslüman olmadığını söylemekteydi. Bununla beraber Türk kelimesi, o yıllarda menfi anlam taşımaktaydı.

İlk Türkçülerden biri olduğu söylenen Necip Asım da Türk kavramındaki algıyı değiştirmek için kelimeyi vav/و harfi ile yazar. Bununla Türk kelimesine yeni bir mana yüklemek ister. Aynı şekilde o dönemde Türkçü olarak bilinen Zeki Velidi de aynı şeyi yapar.²⁹⁷ Lakin hangisinin ilk olarak Türk’ü vav/و harfi ile yazdığı bilinmemektedir.²⁹⁸ Yapılan bu değişim o yıllarda pek rağbet görmez. Bu yüzden her ikisine de “vav’lı Türk” lakabı takılır. Necip Asım bu hadiseyi şu şekilde anlatmaktadır;

“Halk nazarında yaptığım en iyi şey Türk kelimesini vav ile yazışım oldu. Niçin böyle yazıyorsun, diye sordukları zaman “etrâk-i bî idrak” yazılmasın diye cevap veriyordum. Bana bundan dolayı vav’lı Türk dediler. O zamana kadar Türk o kadar hakir idi ki aslen

²⁹⁶ Madde çok uzun olduğu için tamamı buraya alınmamıştır.

²⁹⁷ Veled Çelebi İzbudak, **Hatıralarım**, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1946, s.69.

²⁹⁸ Tekin Tuncer vd., “Türk Tarihçiliğinin Türkçü İsmi”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı:62, 2017, s. 344-367.

Türk olanlar bile Türk'üm diyemezdi. Hatta ilmi Türkçülerimizin ilki olan Ahmed Vefik Paşa Türk kelimesini tasvir ederken kaba, rüstai der.”²⁹⁹

Bu hadiseden hemen sonra neşrettiği sözlüğünde Şemseddin Sami bu imlayı muhafaza etmiştir. Onun ne kasıtlı imlayı muhafaza ettiği hususunda net bir şey söylenememektedir. Lakin diğer iki ismin düştüğü duruma düşmemek için bu şekilde yazmış olması ihtimal dahilindedir. Çünkü Necip Asım'ın demiş olduğu üzere bu imla ilk çıktığı zaman rağbet görmemiştir. Bir diğer sebep de Şemseddin Sami'nin Türkçenin diğer Turan dilleri ile olan münasebetini göz önünde bulundurması olabilir. Ahmet Vefik Paşa'nın sözlüğü neşrettiği zaman ise zaten böyle bir tartışma yoktu.

3.2.17. Türkçe (ترکجه)

Lehce-i Osmânî: “Lisan-ı Türkî şarkisine ve garbisine denir. Çağatayî ve Osmanî. Türkçeyi unutturmak, Türkçeyi kaybetmek, şaşırarak. Türkçe bilmez söz anlamaz acemi.”³⁰⁰

Kâmûs-i Türkî: “Türk ümmetine mensup ve müteallik ve bunların tarz ve usulüne muvafık: Türkçe tavır ve hareket, Türkçe lisan. = Türk lisanında: Türkçe söylemek. = Türk Lisanı, lisanı Türkî: Türkçe güzel bir lisanıdır.; Türkçeyi unuttu. Türkçeyi kaybetmek = şaşırarak.”³⁰¹

Her iki sözlüğünün tanımında Türkçeye menfi bir anlam yüklenilmediği görülmektedir. Kendi zamanlarındaki Osmanlıca tartışmalarına açık bir atıfta bulunulmadığı da görülmektedir. Ahmet Vefik Paşa tanımında Türkçeyi ikiye taksim etmektedir. Biri Çağatayî diğeri de Osmanî'dir. O, bununla lisanı hem daha eskiye götürmekte hem de Osmanlı Devleti sınırları içerisinde konuşulan lisanın “Osmanlıca” değil Türkçenin bir lehçesi olduğunu – sözlüğün isminde olduğu gibi – teyit etmektedir. Şemseddin Sami ise kelimeyi ilk olarak kök manasından yola çıkarak

²⁹⁹ Yusuf Akçura, **Türk Yılı 1928**, Haz. A. Tekin, A. Z. İzgöer, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009, s.74.

³⁰⁰ Vefik Paşa, a.g.e., s.296.

³⁰¹ Sami, a.g.e., s.404.

açıklamaktadır. Daha sonra Türkçe hakkında menfi düşüncelere bir itiraz mahiyetinde bazı misal cümleler vermektedir. O dönemde neşredilmiş her iki sözlükte de Türkçe maddesinin yer alması ise hususi bir önem taşımaktadır. Sami'nin sözlüğüne göre kelimenin Ahmet Vefik Paşa'da ilmi bir atıf taşıması dikkat çekicidir. Şemseddin Sami Lisan-ı Türkî derken Turan dillerine bir atıfta bulunmuştu. Lakin Türkçe maddesinde bu görüşüne dair herhangi bir izahta bulunmamıştır.

Türk asıllı kavimlerle olan akrabalık ve benzerlik, sadece Türkçe konuşan milletle sınırlanmamıştı. Türkler kendilerini Asya ve Avrupalıları da içine alan, yaygın olarak Turan ismi verilen ırkın önemli bir parçası gören dil, tarih ve ırk teorilerinden kaynaklanıyordu. Farsça bir terim olan Turan, şimdi bu Turanlı ırkın anayurdu anlamına geliyordu. Sultan II. Abdülhamid döneminde "Turan" Osmanlı basınında yer almaya başladı. Basiret gazetesinde yayınlanan Osmanlı İmparatorluğunun doğuşunu anlatan bir makalede Osmanlı Türklerinin "eski devirden beri Turan bölgesinde bağımsız yaşadıkları belirtilmişti. Sultan II. Abdülhamid döneminde Türkçenin Turan dillerinden biri olduğunun belirtilmesinde rastlanır.³⁰²

Türkçenin lehçe şeklinde ele alınmasının II. Abdülhamit zamanında olduğu söylenmektedir. Lakin bu hususta Ahmet Vefik Paşa bir istisnadır. O, kendi dönemde pek kimsenin yapmadığı bu taksimi daha erken bir dönemde yapmıştır. Buradan *Lehce-i Osmânî*'deki maddenin Türkçenin tarifi hususunda yapılmış ilk Türkçe sözlük maddesi olduğuna varılabilmektedir.

3.2.18.Ümmet (امت)

Lehce-i Osmânî: “Kavim, millet- Ümmet-i Muhammed, ümem-i salife.”³⁰³

Kâmûs-i Türkî: “1. Bir lisanla mütekellim insanların mecmu’ı: Ümem-i kadime, ümem-i müteahhire, ümem-i İslamiyye. 2. Bir peygamberin din-i hakka davet etmeğe min tarafillah memur olduğu cemaat; ümmet-i davet= davet olunup da inkarda ısrarla iman getirmeyenler; ümmet-i icabet= davet olunup imana gelenler. Ümmet-i

³⁰² Kushner, a.g.e., s.61.

³⁰³ Vefik Paşa, a.g.e., s. 956.

Muhammed (Sav) = Fahr-i kâinat efendimizin davet buyurdukları kavm-i necib-i Arap ve badehu bunlara tabi olan Acem ve Berber ve Türk vesaire millet-i İslamiyye.

Lisanımızda galat-ı fahiş olarak bu kelime “millet” manasıyla ve “millet” lügati bunun yerine kullanılıp, mesela: “ümme-i İslamiyye” ve “millet-i Osmaniyye” deniliyor; halbuki aksine denilmek iktiza eder. Böyle hataların lisan-i edebiden olsun dır tutulması elzemdir.”³⁰⁴

Ahmet Vefık Paşa kelimeyi Tanzimat’tan önceki manasıyla izah etmiştir. Şemseddin Sami ise asıl manasını ikinci maddede verir. Kelime, Tanzimat’tan önce bu manada kullanılsa da bir zaman sonra milliyetçiliğin tesiriyle yavaş yavaş değişen kelimelerden biri haline gelir. Kelimenin modern manada ilk kullanımına İbrahim Müteferrika’nın *Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Ümem* (ö. 1160/1747) isimli eserinde rastlanılmaktadır. Kitapta, ümmet kelimesi *kavim* anlamında kullanılmıştır.³⁰⁵ Lakin kelimenin bu manadaki kullanımının 19. yüzyıl Türkçesinde pek rağbet görmediği, kelimenin zamanla değişen manasından anlaşılmaktadır.

Kelime, Tanzimat’tan sonra yeni kazandığı manasıyla birlikte bu ilk manayı da kimi yerlerde muhafaza etmiştir. Şemseddin Sami’nin ilk maddede zikrettiği mana ise dil ile irtibatlıdır. Bu ise Şemseddin Sami’nin sözlüğüne has bir tariftir. Çünkü o dönemde ümmeti onun dışında dil üzerinden izah eden herhangi bir sözlük bulunmamaktadır. Ama milleti dil üzerinden izah eden çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Şemseddin Sami’nin kelimeyi bu şekilde izah etmesi, onun Türklük düşüncesi ile irtibatlandırılabilir. Çünkü II. Bölüm’de değinildiği üzere Sami, Turan kavimleri ile olan irtibatı dil üzerinden kuruyordu. Lisan-ı Osmanî, Garp Türklerinin konuştuğu bir lisandı ve lisanın neşet ettiği yer de burası değildi. Sami bu tezini desteklemek için ümmeti (onun kullandığı mana ile milleti) dil üzerinden izah etmektedir. Aynı zamanda onun “Elsine-i İslamiyye” başlıklı yazısında ümmet kelimesinin millet olarak kullanıldığı da görülmektedir. “...cinsiyet ve lisan itibariyle akvam ve ümmet-i müteaddideye münkasım ve elsine-i muhtelif ile mütekellim bulundukları malumdur.”³⁰⁶ derken yazar kavim ile ümmet kelimesini farklı manalarda kullandığını

³⁰⁴ Sami, a.g.e., s.161.

³⁰⁵ Şen, a.g.e., s.170.

³⁰⁶ Şemseddin Sami, *Elsine-i İslamiyye*, **Hafta**, c. 1, Adet: 17, 10 Muharrem, s. 266-270,

gösterir. Halbuki kendi zamanında bazı yazarlar milleti kavim kelimesi ile de ifade ediyordu. Sami aynı yazıda kavmin, bir topluluğun *ümme*t olmadan önceki hali olduğunu da temas eder. Başka bir yerde ise “Ümem-i İslamiye’nin başlıcaları olan Arap ve Fars ve Türk ümmetlerinden...”³⁰⁷ diyerek kelimenin kullanımına dair farklı bir misal verir.

Sami’nin haricinde o dönemde ümmet kelimesine verilmek istenen anlam aslında *nation* kelimesinin ifade ettiği şeydi ve kelimeyi de bu manada kullanmaktaydılar.³⁰⁸ 1860’lı yıllarda Ali Suavi bir yazısında *nation* kelimesini ümmet olarak tercüme eder. O tarihlerden sonra da kelime bu manayı havi şekilde kullanılır.³⁰⁹ O dönemin aydınları kelimeyi, oluşturulmak istenen Osmanlı Milleti için de kullanırlardı.³¹⁰ Namık Kemal bu minvalde hususi olarak kullanmasa da onun yazılarında İslam ümmeti veya ümmet kelimesi bu manaya gelirdi.³¹¹ O, “Hubbu'l-vatan mine-l iman” başlıklı yazısında “Adalet, ümmet-i Osmaniye efradının müsavat-ı hukukuyla hasıl olur...”³¹² derken Osmanlıyı din ve mezhep gözetmeksizin bir bütün olarak ele alır. Kimi zaman kelimeyi “Osmanlı” kelimesiyle terkip yapmasa da yine tebaa manasında kullanır; “Padişahların ümmet tarafından bey’at namıyla, vükelânın padişahlar tarafından memuriyet suretiyle istihsal ettikleri vekâletten başka icra-yı hükümet etmelerine hak verecek hüccetleri yoktur”.³¹³

3.2.19.Vatan (وطن)- Vatandaş(وطنداش)

Lehce-i Osmânî: “İnsanın çıktığı yer bir maskat, ra’s-i yurt. Hubb-i vatan. Cela-i vatan-ı Türk. Vatan-ı sâni tevâtin olunan bir me’va.”³¹⁴

³⁰⁷ Sami, *Elsine-i İslamiyye*, s. 267.

³⁰⁸ Berkes, a.g.e., s. 351.

³⁰⁹ Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, s.258.

³¹⁰ A.e, s.261.

³¹¹ Berkes, a.g.e, s.404.

³¹² “Hubbu'l-vatan mine-l iman”, *Hürriyet*, No: 1, 1 Rebiulevvel 1285 / 29 Haziran 1868.

³¹³ “Ve şavirhüm fil-emr”, *Hürriyet*, No: 4

³¹⁴ Vefik Paşa, a.g.e., s. 1440.

Kâmûs-i Türkî: “Bir adamın doğup büyüdüğü yer.”³¹⁵

Lehce-i Osmânî:-

Kâmûs-i Türkî: “Bir memleket ahalisinden olan, hemşeri, memleketli.”³¹⁶

Ahmet Vefik Paşa, vatan kelimesini tanımlarken kelimenin ilk manasını nakleder. Bir sonraki yerde “Türk vatani”nden bahseder. Sami ise sözlüğünü Paşa’dan daha sonraları yazmış olsa da “Türk vatani”nden bahsetmez. Lakin Sami de sözlüğüne yeni bir kavram olan *vatandaş* kelimesini ekler. Buna mukabil Ahmet Vefik Paşa’da vatan kelimesi ile aynı kökten türeyen ikinci bir kelime mevcut değildir. Vatandaş kelimesinin sözlükte yer alması ise Tanzimat Fermanı’nın bir etkisidir. Çünkü önceki bölümde değinildiği üzere “Osmanlı vatandaşı” kavramı yeni çıkmıştı. Dolayısıyla kelimenin Ahmet Vefik Paşa’da yer almayıp Sami de yer almasının sebebi budur. Lakin bu kısımda vatandaş kelimesinin kökü olan vatan kelimesi de işlenecektir. Çünkü bir “vatan”dan bahsedilmezken bir vatandaştan nasıl bahsedilirdi.

Vatan kelimesi Türkçede daha önceden kullanılan bir kelime olmasına rağmen anlam olarak yeni bir kelimeydi. Kelime daha çok yukarıda aktarılan yani doğulan ve yaşanılan yer manasında kullanılmaktaydı. Divan Edebiyatı’nda ise kelime sevgilinin olduğu yer manasında kullanılmıştır.³¹⁷ Bu yüzden vatan kelimesi sıra, gurbet ve sevgili kelimeleriyle irtibatlıydı. Osmanlı Devleti’nde ise vatan manasında “mülk”, “memleket” ve “memalik” kelimeleri kullanılmaktaydı. Kelimenin siyasi bir atıf taşınması da milliyetçilik hareketlerinden sonra olmuştur.

Kelimenin milliyetçilik imasını içeren ilk kullanımı 1838 yılında Paris Sefareti Serkatipliğiyle görevlendirilen Seyyit Mustafa Sami Efendi’nin neşretmiş olduğu Avrupa Risalesi adlı eserinde görülmektedir.³¹⁸ Burada taşıdığı mana Fransızca *patrie* kelimesinin o dönemde Fransızcada taşıdığı mana ile aynıdır. Bu kelimeyi Fransa’da

³¹⁵ Sami, a.g.e, s. 1518.

³¹⁶ A.e., s. 1518.

³¹⁷ Tevfik Sütçü, “Vatan Yahut Namık Kemal,” Hüseyin Su (Ed.) vd, **Namık Kemal**, Namık Kemal Üniversitesi Yayınları, Tekirdağ, 2012, s.185 s. 132.

³¹⁸ Lewis, **İslam’ın Siyasal Dili**, s. 64.

vazifeli olan birinin kullanmış olması da kavramın Fransızca tesirinde Türkçede kullanıldığına bir delil teşkil etmektedir. Ahmet Hamdi Tanpınar, Paşa'nın risalesi için cümlelerin eski devir edebiyatlarına benzediğini ama kendi dönemine göre yeni kavramları kullandığı ve bu hususta ilk kişi olduğu için eserin önemli olduğunu vurgular. Onun kullandığı terkiplerin “hubb-i vatan ve millet”, ilk defa onun eserinde görüldüğünü de belirtir.³¹⁹ Niyazi Berkes ise kelimeyi ilk defa Şinasi'nin kullandığını söyler. Kimileri de kelimenin ilk defa Yusuf Halis adındaki kişinin *Besalet-i Osmaniye* adlı manzumesinde geçtiğini söylemektedir.³²⁰ Bu müellif ve eseri ise tarihi olarak söylenen diğer kişi ve eserlerden daha eskidir.

1805 yılında doğan Yusuf Halis ilk olarak Divan Kalemi'ne, daha sonra da Fransızca bildiği için Tercüme Odası'na alınır. Namık Kemal de bir dönem burada çalıştığı için onunla burada tanışık olduğu söylenmektedir. Bu eser vatan kelimesinin kafiyeli bir şekilde kullanılmasıyla eski tarzda yazılmıştır. Aynı zamanda vatan ve yurt kelimelerini modern manasıyla ilk tefrik eden kişinin de kendisi olduğunu söyleyen yazarlar da vardır.³²¹ Ömer Faruk Akün ise “Yûsuf Hâlis'in “Vatan Kasidesi” ile diğer bazı eserlerinde vatanî şiirin ilk örnekleri mevcutsa da vatan, millet, hürriyet kavramlarını bir heyecan konusu haline getirip en tesirli şekilde topluma mal eden ilk kişinin şair Nâmık Kemal olduğunu söylemektedir.³²²

Kelimenin Tanzimat Fermanı'nda geçtiği görülmektedir; “... kendisinde gün be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp...”³²³ şeklinde geçen ifadede vatan kavramının hangi anlamda kullanıldığı açık ise de kendi döneminde pek örnekleri bulunmayan bu kelimenin kullanılması da ilginçtir. Çünkü kelime henüz ne münevverler tarafından ne de halk tarafından kullanılmaktaydı. Osmanlıların henüz kavramlarla olan münasebetinin yeni olması da bir dil karışıklığına sebep veriyordu.

Tanzimat Fermanı'nda bir tebaadan bahsedilmekteydi. Bu tebaa içinse vatandaş kelimesi ile ifade ediliyordu. Berkes'e göre bu kelime henüz gerçek manasını

³¹⁹ Tanpınar, **Türk Edebiyatı**, s. 126.

³²⁰ Metin Oktay, “Yûsuf Hâlis'in “Vatan Kasidesi”nde Divan Edebiyatına Yönelik Eleştiriler”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:46, s.55-74.

³²¹ Hikmet Dizdaroğlu, **Namık Kemal**, Ankara, Türkiye Öğretmenler Bankası, 1964, s.28.

³²² Ömer Faruk Akün, “Namık Kemal”, **DİA**, c.32, s.18-21 .

³²³ Gözübüyük, **Anayasa**, s.4.

almamıştır. Kelime Türkçeye Fransızca olan “citoyen” kelimesinden geçmişti. Ancak o yıllarda Vatan kelimesi başka bir Fransızca kelime olan “pays” ile tercüme edilmiştir. Bu yüzden yazara göre o yıllardaki “dil çağdaşlaşması sürecinde terimler eski anlamlarını yitirirken Batılı anlamlarını da henüz kazanmamışlardır.” Yani vatan ve vatandaş kelimeleri Türkçede aynı kökten türetilirken Fransızcada farklı anlamları ifade edilen iki kelime esas alınarak türetilmiştir.

Kelimeyi Türkçede en kapsamlı kullanan hem de kelimenin ifade ettiği şeyi Osmanlı Devleti’nde yaşayan insanlara benimseten asıl kişi ise Namık Kemal’dır. Namık Kemal hem yazılarıyla hem de şiirleriyle bu kavramı işler. Vatan kavramının bu dönemde çıkmış olması da sadece dış sebepler yüzünde değildir. 19. yüzyılda hem tebaada olan sıkıntılar hem de her geçen gün toprakların kaybedilmesi Osmanlı Devleti’nin sıkıntılı bir dönem geçirmesine müncer olmuştu. Bu buhran döneminde dayanacak bir mesnet arayan Namık Kemal gibi insanlar bazı kavramlarla bu boşluğu doldurmaya çalışır. Bu yüzden Vatan, Osmanlı Devleti’nin dağılma sürecinde ortaya çıkan bir kavramdır.³²⁴ Bununla beraber kaybedilen toprakların ancak kaybedildikten sonra vatanın bir parçası olarak önem kazanmaya başlaması da dikkat çeken diğer bir hadisedir. Bu tarihlerden önce ise bu topraklara “Memalik-i Âli Osmanî” yani Osmanlı Devleti’nin toprakları denmekteydi.³²⁵

Namık Kemal Vatan kavramını derinlikli bir şekilde kullanan ilk yazar olmuştur. Bunu hem gazetede yazdığı yazılarıyla hem de tiyatrolarıyla işlemeye çalışmıştır. Yazıları dönemin münevverlerine hitap ederken tiyatroları da okuma-yazma bilmeyen insanlara hitap etmekteydi. O dönemde sahnelenen *Vatan yahut Silistre* adlı tiyatrosu kendi döneminde yankı getirmiş bir eserdir. Yine Türk Edebiyatında vatan hakkındaki ilk yazı 1868 yılında Hürriyet gazetesinde yayınlanan “Hubbül Vatan mine-l İman”³²⁶ adlı makaledir. Bu makaleyi yazanın ismi yazının altında yer almasa da Namık Kemal’in vatan ile olan münasebetinden dolayı bu makale kendisine atfedilmektedir.³²⁷ Aynı zamanda o, yazdığı şiirlerle de vatan mefhumunun nasıl

³²⁴ Fatih Yalçın, “Vatan Yahut Namık Kemal”, **Nâmık Kemâl**, Turan Karataş (Ed.), vd., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011 s. 442.

³²⁵ Halil Nalçaoğlu, “Vatan, Toprakların Altı, Üstü ve Ötesi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, c.4, 3. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s.300.

³²⁶ Vatan sevgisi İmandandır.

³²⁷ Mehmet Kaplan, **Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, İbrahim Horoz Basımevi, 1948, s.74.

olması gerektiğini işler. Onun bir şiiri vatanın hududunun nerelere dayandığını söyler. Vaveyla adlı şiirinde Kabe'nin bulunduğu toprakların vatanın dahilinde olduğunu şu dizelerle yansıtır;

Git vatan! Kabe'de siyaha bürün
Bir kolun Ravza-i Nebi'ye uzat
Birini Kerbela'da Meşhed'e at
Kainatta o hey'etinle görün!³²⁸

Yani Namık Kemal'e göre vatanın bir ucu Kabe'nin bulunduğu topraklarda iken diğer ucu da Kerbela hadisesinin yaşandığı yerdir.³²⁹ Vatan kelimesi Namık Kemal ile bir kıvama kavuşmuştu. Bu tarihlerden sonra da kelimenin anlamında bir değişme görülmemektedir. Değişim görülen tek şey vatanın neresi olduğuyla alakalıydı. Lakin neticede üzerine konuşulacak bir vatan mefhumu oluşmuştu. Daha önceden hükümdarın malı olarak anlaşılan topraklar artık “uğruna ölünecek bir değer” haline gelmişti.³³⁰

³²⁸ Nihad Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s.893.

³²⁹ “Git Vatan Kabe'de Siyaha Bürün” (Çevrimiçi)

<http://www.istiklalmarsidernege.org.tr/Yazi.aspx?YID=594&KID=6&PGID=0> 15/12/2019.

³³⁰ Sezgi Durgun, **Memalik-i Şahane'den Vatan'a**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.86.

SONUÇ

Milliyetçilik millet kelimesinden türetilmiş bir kelime olarak çeşitli anlam ve imaları barındırmaktadır. Bu çalışmada millet kelimesinin *nation* kelimesinin çevirisi olan ve Arapça'daki *kavmin* dengi olan anlamı esas alınmıştır. Öncelikle bu tür milliyetçiliğin ortaya çıktığı Avrupa'daki hareketler ele alınmıştır. Milliyetçiliğin meydana gelmesi için gerekli olan millî/kavmî dillerin güçlenerek birbirinden ayrışması ve ortak dil olan Latince'nin gerilemesi meselesi ve monarkların, kilisenin bu hususta oynadığı rol irdelenmiştir. Leksikografik Devrim'in bir getirisi olarak yerel dillerin söz varlıklarının teminat altına alınarak korunması ve bu dillerin kullanımlarının terviç edilmesiyle birlikte ciddi bir dönüşümün olduğu ortaya konmuştur. Artık her millet kendi diliyle yazmaya başlamış, ortak lisan olan Latince günbegün zayıflamıştır. Bu da diğer milletlerden ayrışma, sonunda da farklılaşmayı beraberinde getirmiş, milliyetçiliğin dil üzerinden birlik sağlamasına imkân tanımıştır. Söz konusu ayrışma da Martin Luther gibi İncil'i Almancaya çeviren Hristiyan din adamlarının da etkisi olmuştur.

I. Bölüm'ün hasılasından sonra milliyetçiliğin Avrupa'da çıkış seyri ile Osmanlı topraklarında çıkışının aynı olmadığı görülmüştür. Avrupa'da bu hareketler doğmadan önce iktisâdî ve ictimâî bir zemin oluşmuştur. Bu zemini ise ilk olarak kapitalizm daha sonra da kapitalizmin bir uzantısı olan matbaa hazırlamıştır. Matbaanın çıkması ile milletler tarih içerisinde bir bütün olma yoluna girmeye başlarlar. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa'da birçok sözlük ve gramer kitabı yazıldığı gözlemlenmektedir. Osmanlı Devleti'nde ise bu süreç farklı bir şekilde işlemiştir. Matbaa, Osmanlı'ya her ne kadar daha erken girmiş olsa da Türklerin onu kullanmaya başlaması ülkeye girdiği tarihten çok sonralarına denk gelmiştir. Devlet bir ferman yayımlayarak daha önce beraya ve reaya olarak isimlendirilen tebaasının arasındaki statü farkını kaldırdığını beyan eder. Birinci sınıf iken ilk olarak diğer milletlerle aynı statüye gelen daha sonra ise onlardan iktisadi olarak daha da aşağılara inen Türkler kendi meseleleri ile ilgilenmek için gazete neşretmeye başlarlar. Gazete ve matbaa devri o dönemin yazarlarını sözlük ve gramer neşrinin başladığı bir zamana götürür. Aynı vakitlerde Avrupalıların Türk ırkı ve dili hakkında yaptıkları çalışmalarda kitap

telifiyle iştigal eden insanların dikkatini çeker. İşte Osmanlı Devleti'nde vukuu bulan bu süreç Avrupa'daki süreçten daha farklıdır. Avrupa'da matbaadan sonra milliyetçilik hareketlerinden bahsedilirken, Osmanlı Devleti'nde bu, matbaadan önce vukuu bulmuştur. Yani Avrupa'da Matbaanın milliyetçiliğe etkisi söz konusu iken, Osmanlı Devleti'nde Devlet'in millet hakkında vermiş olduğu karar matbaanın kullanımını sağlamıştır. Matbaadan sonra yapılan sözlük ve gramer çalışmaları da Türklere özgün olmamakla birlikte daha çok Avrupalı araştırmacıların Türkler hakkında yaptığı tezler vesilesiyle ortaya çıkmıştır.

Türkçe bu hareketlerden önce sadece Müslümanların konuştuğu bir dil olarak telakki ediliyordu. Milliyetçilik hareketleri tesirindeki Osmanlı Devleti Avrupaî kavramlara yeni karşılıklar bulma çabasına girer. Bunları da modern fikirlerin kendisi üzerinden Osmanlı'ya geldiği Fransa'nın dili Fransızca ile yapar. Kimi zaman yeni kelimeler türetilirken kimi zaman da var olan kelimelere yeni anlamlar yüklenir. Osmanlı modernleşmesi denilen hadise kökleri İslam'da olan bir toplumun modernleşmesidir. Değişim sürecinde İslam göz önünde bulunduruluyor, yeni mefhumlar İslam merkezli ele alınıyordu. Bu yüzden de değişim dönemindeki kelimelerin bir kısmının Kur'an-ı Kerim'de geçen ve İslami bir manaya sahip kelimeler olduğu görülmektedir. Bunlar biat, hamiyet, kavim, meşveret, millet, şura, teşri ve ümmet kelimeleridir. Teşri kelimesi şariat kelimesiyle aynı kökten gelmektedir. Milliyetçilik hareketlerinden önce kelime Türkçede şariat kelimesi ile olan irtibatı gözetilerek kullanılıyordu. Ancak milliyetçilikten sonra bu iki kelime “vatandaşlar” için kurulacak meclise atıfta bulunarak kullanılır olmuştur. Millet kelimesi Kur'an-ı Kerim'de din manasında kullanılmaktaydı. Tanzimat Fermanında geçen şekliyle kelime dinî manasına atıf yapan anlamından uzaklaşıp yeni bir mana kazanmıştır. Hamiyet kelimesi Kur'an-ı Kerim'de “cahiliye taassubu” manasında kullanılmaktaydı. Türkçede de bu manada kullanılan kelimenin yeni anlamı vatanperverlik olmuştur. Ümmet kelimesi ise kimi zaman *nation* manasında kullanılmıştır. Lakin kelimenin bu manayı ifade eden anlamının günümüze kadar gelmediği görülmektedir.

Bu kelimelerin tercih edilmesi ise yeni fikirlerin halka, bu kavramlarla daha kolay izah edilmek istendiğini, Devlet'e uygulamanın daha kolay ve geçişin daha yumuşak olacağı düşüncesine götürülebilir. Batılı fikirlerin revaç kazandırılması için dinî

kökenli kelimelerin seçilmiş olmasının önemli bir örneği de Latin dil ailesindeki *nation* sözcüğünün İslam tarafından yerilen kavim ile karşılanması yerine Kur'an'da din anlamına gelen millet ile çevrilmesidir. Zira millet kelimesi hem daha güçlü hem de daha vurgulu bir kelimedir ve kavim gibi dinî açıdan da olumsuz bir îmâyâya sahip değildir. Bununla beraber İslamî bir karaktere sahip olan bu kelimelerin kavram kargaşası içinde yavaş yavaş İslamî içeriklerinden ve îmâlarından uzaklaştırıldığı görülmektedir. Dönemin münevverleri bu kelimeleri kimi zaman farklı şekilde kullanmışlar, kimi zaman da ifade edilmek istenen kavram için yeni bir kelime türetmişlerdir. Bu ise hem kendi aralarında bir ifade bütünlüğünün olmadığını hem de hâlihazırdaki kelimelerin manalarının oturmadığını göstermektedir.

Türetilen kelimelerin ise cumhuriyet, istiklal, milliyet, müsavat ve Osmanlıca olduğu tespit edilmiştir. Bu kelimelerin kökleri daha önce Türkçede bilinmekte ve kullanılmaktaydı. Ancak kelimelerin bu kalıpta kullanılması o dönemde olmuştur. Cumhur kelimesi var iken bu kelime başka bir kalıba sokulup Cumhuriyet olmuştur. Millet kelimesi var iken, bir kavramı ifade etmek için milliyet kelimesi türetilmiştir. Osmanlıca kelimesi ise diğer kelimelerden ayrılmaktadır. Çünkü diğer kelimeler günlük dilde siyasi bir anlamda kullanılmazken Osmanlıca kelimesi sadece siyasi anlamda kullanılmaktaydı. İlk aşamada milliyetçilik ile alakalı olan kelimelerin birçoğunun hiç yoktan türetilmediği, var olan kelimelere yeni anlamlar yüklenerek kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu ise o dönem için dikkat çekici bir hadisedir. Çünkü Osmanlı Devleti modern milliyetçiliği, olmayan bir şey üzerine inşa etmekten var olan kavramlar üzerinden inşa etmekteydi.

Tanzimat ve Islahat Ferman'ında geçen ve yeni anlamlar kazanmış olan kelimeler bazı kelimelerin anlam bütünlüğü içerisinde kullanılmadığı gözlemlenmiştir. Kanun-i Esasi'nin metninde de aynı şeyin söz konusu olduğu ifade edilmiştir. Yani her üç metin de “kavram kargaşası altında” ilan edilmiş metinlerdir. Nitekim Tanzimat Fermanı'nda geçen “vatandaş” kelimesi o yıllarda henüz bilinen bir kavram değildi. Metinlerde geçen “millet” kelimesi de kendi manasını henüz kazanmamıştı. Bunların yanında “ümme” kelimesi kimi zaman bugünkü manada kimi zaman da millet manasında kullanılıyordu. Hümayunlarda geçen “hür” kelimesi yerine insanlar “serbestiyet” kelimesini kullanıyordu. Yani “hür” kelimesi henüz münevverler katına

inmiş bir kelime değildi. Bunların yanında hamiyet, istiklal, Osmanlıca, meşveret, nizam ve vatan kelimelerinin kullanımında bir bütünlük olduğu görülmüştür. Yani bu kelimeler siyasi metinlerde de edebi metinlerde de aynı anlamda kullanılmaktaydı.

Tanzimat'tan sonraki ortamda Türkler siyâsî ve ictimâî yönlerden birtakım problemlerle karşı karşıya kalmışlar ve itibarları günden güne zedelenmiştir. İşte bu hengâmede Namık Kemal'in verdiği fikrî mücadele, zaafa uğratılan Türklüğün isyanı olarak nitelenebilir. Öte yandan Osmanlıcılık politikasını takip eden devletin bu kimliğin inşası için çeşitli faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte Avrupa'da başlayan Türkoloji çalışmaları 19. yüzyıl Osmanlısı'nda yankısını uyandırmaya başlamıştı. Osmanlı sözlükçülüğü bu iki olgunun kesişiminde neşvünema bulmuştur. Bu noktada Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmânî*'sinin ilk sırayı aldığı görülmektedir.

Türkçe'nin sadece Osmanlı coğrafyasında değil, aksine Türkistan'da ve Rusya'ya tâbi olan başka bölgelerde de kullanıldığını fikriyle hareket eden A.Vefik Paşa, sözlüğüne bu yüzden Osmanlı lehçesi anlamına gelen *Lehce-i Osmânî* ismini vermiştir. Onun bu eseri Turancılık ile Osmanlıcılık fikirlerinin adeta bir mezci gibi durmaktadır. Osmanlı'yı *millet* olarak tanımlayan Vefik Paşa dil üzerinden yapılan milliyetçiliğe bir örnek teşkil etmektedir. Bununla birlikte söz konusu eserde Türk kelimesine dair tatmin edici bir bilgiye rastlanmamaktadır. Mukaddimesi bile çok yetersiz olan bu eser, modern anlamdaki ilk Osmanlı Türkçesi sözlüklerinden olup içerisinde birçok hatayı barındırmaktadır. Nâmık Kemâl başta olmak üzere birçok aydın tarafından eleştirilen bu eser, başka alternatifleri gerekli kılıyordu.

Osmanlı Türkçesi'nin sistemli bir şekilde söz varlığının tedvin edilerek geliştirilmesi aynı zamanda Osmanlı kimliğinin daha da takviyesi anlamına geliyordu. Bu yüzden dil hakkındaki bilgisi ile öne çıkan Şemseddin Sami, Ahmet Vefik Paşa'nın yapmış olduğu çalışmayı bir adım öne götürür. Aynı zamanda devletin politikasına aykırı olacak hiçbir kelimenin onun sözlüğünde yer almaması dikkat çekicidir. Çalışmada bulunması gereken ve kendi dönemi içinde en çok kullanılan, üzerine fikirler sardeden kelimelerden “meşrutiyet” kelimesinin, bu sözlükte olmaması buna bir delil teşkil etmektedir. Yine *Kâmûs-i Türki*'yi neşretmeden on yıl önce neşretmiş olduğu

Kâmûs-i Fransevî sözlüğüyle çalışmamıza konu olan sözlük arasında farklılıklar söz konusudur. Şemseddin Sami *Kâmûs-i Türkî* üzerinden açıkladığı bazı kelimeler Fransızca sözlüğünde farklı şekilde açıklamıştır. Fransevî de Osmanlı milleti yerine Osmanlı ümmeti tabirinin kullanılması gerektiğini savunmuştur. Halbuki *Kâmûs-i Türkî*'de buna itiraz etmekteydi.

Dil olarak ise Osmanlıca yerine Türkçe denilmesinin lüzumuna işaret eder. Aynı şekilde sözlüğünde Turancılık ile Osmanlıcılığı ve dahi İslamcılığı aynı potada erittiği ve bu üç görüşü de reddetmemiş olduğu görülmektedir. Osmanlıları Garb/Batı Türkleri olarak anan Ş. Sami, -tabiri caizse- A. Vefik Paşa'nın ifade etmek istediği şeyin adını koymuştur. Makro-milliyetçilik olarak Turancılığın etkisinde yazılan *Kâmûs-i Türkî*'nin Osmanlı Türkçesi sözlüğü olmasına rağmen adında neden Türk kelimesi geçtiğine dair Ş. Sami, mezkûr eserinin mukaddimesinde önemli bilgi ve tespitler sunmuştur. Onun İstanbul Türkçesi'nin esas alınıp diğer Türkî lehçelerin buna uymasına dair görüşü Avrupa'daki milliyetçilik akımlarındaki tek merkez prensibine benzemektedir.

Bu çalışma Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın sonuna kadar tarihsel bir süreyi özet şeklinde incelemiş ve bu yıllarda milliyetçilik hareketler ile değişime uğrayan kelimeleri Türklerin Leksikografik Devrim çağına başında analiz etmiştir. 20. yüzyılda artarak devam eden bu sözlük ve gramer çalışmaları harf inkılabına kadar bir seyirde gitmiş harf inkılabından sonra ise farklı bir yöne evrilmiştir. Bu çalışma da 20. yüzyıl sözlük kitapları analizine dair bir başlangıç mahiyetinde küçük bir katkı sunmak temennisindedir.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, Erhan, “İbrâhim Müteferrika” **DİA**, 21/324-327.
- Ahmet Vefik Paşa, **Lehce-i Osmânî**, İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1306 (1890).
- Adil, Şen, **İbrahim Müteferrika ve Usul-ül Hikem Fi Nizam-il Ümem**, Ankara,Türkiye Diyanet Yayınları, 1995.
- Akçura, Yusuf, **Türk Yılı 1928**, Haz. A. Tekin vd. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Akşin, Sinan, **Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi**. 1. Cilt. Y.y, Yeni Gün Haber Ajansı Yayıncılık, 1997.
- Akün, Ömer Faruk, “Ahmet Vefik Paşa”, **DİA**. 2/ 143-157.
- , “Namık Kemal”, **DİA**. 32/18-21.
- Alain, Dieckhoff, **Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek, Kuramlar ve Uygulamalar**, Çev. Devrim Timurtaş. İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Ali Suavi, “Usul-i Meşveret”, **Muhbir**, No:27, 14 Mayıs 1868.
- Anderson, Benedict, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, 4. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, 2010.
- Ayverdi, İlhan, **Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük: Kubbealtı Lugatı**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2010.
- Ayverdi, Samiha, **Küplüce’deki Köşk**, 2. Baskı, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2006.
- Banarlı, Nihad Sami, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, 2. Cilt, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Baykal, Hülya, **Türk Basın Tarihi 1831-1923: (Tanzimat-Meşrutiyet-Millî Mücadele Dönemleri)**, 2. Baskı, İstanbul, 1990.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Haz.Ahmet Kuyaş, 22. Baskı İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2016.

- Beydilli, Kemal, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, **DİA**, 43/430.
- Bilkan, Ali Fuat, **Nabi Divanı**, 1. Cilt, Ankara, Akçağ Yayınları, 2011.
- Bloch, Marc, **Feodal Toplum**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara, Savaş Yayınları, 1983.
- Bora, Tanıl (Ed.), vd., **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, 4. Cilt, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
- Brown, L. Carl (Ed.), **İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
- Calhoun, Craig, **Milliyetçilik**, Çev. Bilgen Sütçüoğlu, 3. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007.
- Dizdaroğlu, Hikmet, **Namık Kemal**, Ankara, Türkiye Öğretmenler Bankası Yayınları, 1971.
- Durgun, Sezgi, **Memalik-i Şahane'den Vatan'a**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Ebüzzıya, Ziyad, “Ceride-i Havâdis”, **DİA**, 7/ 406-407.
- el-Ensarî, Abdülhamîd İsmail, “Ehlü'l-Hal ve'l'Akd”, **DİA**, 10/539-541.
- Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad. İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999.
- Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları**, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1953.
- Eryılmaz, Bilal, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları, 1990.
- Evliyâ Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 9. Cilt. Hz.D.Y. Dağlı vd. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Fazlıoğlu, İhsan, **Nazarî Ufuk: İslam-Türk Felsefe- Bilim Tarihinin Zihin Penceresi**, İstanbul, Papersense Yayınları, 2017.
- Findley, Carter V. **Modern Türkiye Tarihi: İslam Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**, Çev. Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.

- Göçgün, Önder, “Tanzimat Devri’nin Bir Hiciv Âbidesi: Ziyâ Paşa’nın Zafer-Nâme’si”, **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, 3. Sayı (1986), s. 1-29.
- Gözübüyük, A. Şeref, **Anayasa Hukuku: Anayasa Metni ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi**, 9. Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2000.
- (Ed.), vd., **Türk Anayasa Metinleri 1839-1980**, 2. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.
- Günel, Necmi, **II. Meşrutiyet Öncesi Fikir Akımları ve Ali Suavi**, İstanbul, Fevziye Mektepleri Vakfı, 2011.
- Güray, Sevim, **Ahmet Vefik Paşa**, 2.Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991.
- Hançerlioğlu, Orhan, **Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar**, 2. Cilt. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1976.
- Hanım, Fatma Aliye, **Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı**, Sadeleştiren: Metin Hasırcı. İstanbul, Pınar Yayınları, 2018.
- Hayes, Carlton, **J. H. Milliyetçilik: Bir Din**, Çev. Murat Çiftkaya. 2. Baskı, İstanbul, İz Yayıncılık, 2010.
- Heywood, Andrew, **Siyasi İdeolojiler: Bir Giriş**, Çev. Ş. Akın, A.K. Bayram vd. 5. Baskı, Ankara, Adres Yayınları, 2013.
- Hobsbawm, Eric J. **Milletler ve Milliyetçilik: 1780’den Günümüze Program, Mit, Gerçeklik**, Çev. Osman Akınhay. 4. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010.
- Hocaoğlu, Durmuş, “Dersimiz Milliyetçilik: XXVIII, Millet: Bir Büyük Aile”, **Yeniçağ Gazetesi**, (11 Mayıs 2017), s.13.
- Hüseyin, Sadoğlu, **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, 2.Baskı İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010.
- Itzkowitz, Norman, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, Çev. İsmet Özel, İstanbul, Şule Yayınları, 2002.
- İnalcık, Halil (Ed.) vd., **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, 4. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Özel, İsmet, **Cuma Mektupları I**, İstanbul, Tam İstiklal Yayın Organı, 2017.

- İzbudak, Veled Çelebi, **Hatıralarım**, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1946.
- Janson, Tore, **Dillerin Tarihi**, Çev. Mehmet Doğan. İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2016
- Kaplan, Mehmed, **Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1948.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat devirleri (1789-1856)**. VIII. Cilt, 6. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2007.
- **Selim III'ün Hatt-ı Humayunları**. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1942.
- Karataş, Turan (Ed.), **Nâmık Kemâl**, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.
- Kedourie, Elie, **Avrupada Milliyetçilik**, Çev. Hâluk Timurtaş. Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı, 1971.
- Kili, Suna, **Türk Anayasa Metinleri: 1839-1980**. Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1982.
- Kocakaplan, İsa, **Namık Kemal**, 2.Baskı, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı, 2009.
- Kohn, Hans, **The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background**, Toronto, Collier Books, 1969.
- Köprülü, Fuat, **Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri** İstanbul, Devlet Matbaası, 1928.
- Kunos, Ignacz, **Türk Halk Edebiyatı**, İstanbul, Tercüman Gazetesi, 1998.
- Kushner, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, Çev. Zeki Doğan. İstanbul, Fener Yayınları, 1998.
- Levend, Agah Sırrı, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1960.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Babür Turna, 9. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017.
- **“Serbestiyet”. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 41**, (07 Ekim 2011), s.1-4.
- **İslam'ın Siyasal Dili**, Çev. Fatih Taşar, İstanbul, Rey Yayıncılık, 1992.

- Demokrasinin Türkiye Serüven, Çev. Hamdi Aydoğan, vd., 3. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- “Meşveret”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 12**, (1982), s.775-782.
- Mardin, Şerif, **Türk Modernleşmesi: Makaleler: IV**, 25. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuş**, Çev. Fahri Unan, vd. 13. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- “Fransız Devrimi’nin Osmanlı İmparatorluğu’na Etkisi”, Çev. Emre Saral, Türkiye Günlüğü Dergisi 112, (Güz 2012) s. 161-174.
- Namık Kemal **Namık Kemal’in Hususi Mektupları III: Midilli Mektupları-VI**, Hz. Abdullah Fevziye Tansel, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013.
- “Hubbü’l Vatan Mine’l-İman”, **Hürriyet**, 29 Haziran 1868.
- “Ve Şavirhum fil Emr”, **Hürriyet**, No:4, 20 Temmuz 1868.
- “Ribe’l Menun”, **Hürriyet**, No:47, 17 Mars 1869.
- “Hukuk-u Umumiye”, **İbret**, No:18, 2 Cemaziyevvel 1289 / 8 Temmuz 1872
- “Hürriyet”, **Hürriyet**, No:37, 24 Zilkade 1285 / 8 Mart 1869.
- “Usul-i Meşverete Dair”, **Hürriyet**, No:18, 26 Octobre 1868.
- “Usul-ı Meşveret Hakkında Mektuplar VII”, **Hürriyet**, No:22, 13 Şaban 1285/23 Kasım 1868.
- “Usul-i Meşveret Hakkında Mektuplar II”, **Hürriyet**, No:13, 4 Cemaziyelahir 1285/21 Eylül 1868.
- Oba, Ali Engin, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Ankara, İmge Kitabevi, 1995.
- Oktay, Metin, “Yûsuf Hâlis’in “Vatan Kasidesi”nde Divan Edebiyatına Yönelik Eleştiriler”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:46, s.55-74.
- Ortaylı, İlber, “Millet”, DİA, 30/66-70.

- Özel, Ahmet, “Gayri Müslim”, DİA, 13/418-427.
- Özel, İsmet, **Şiir Okuma Kılavuzu**, 2. Baskı, İstanbul, TİYO Yayınları, 2014.
- Özkırımlı, Umut, **Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar Eleştirel Bir Müdahale**, 6.Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2016.
- Polk, William R. (Ed.) **Ortadoğu’da Modernleşme**, Çev. Ercüment Kuran İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.
- vd.,
- Rasim, Ahmet, **Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi**, 4. Cilt. İstanbul, Şems Matbaası, 1326-1328.
- Redhouse, **Redhouse’s Turkish Dictionary, In Two Parts, English And Turkish, And Turkish And English**. London, y.y., Second Edition, 1880.
- Seton-Watson, Hung, **Nations and States An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism**, London, y.y.,1977.
- Şemseddin Sami, **Kâmûs-i Türkî**, İstanbul, Şifa Yayınları, 2012.
- **Kâmûs-i Fransevî**, İstanbul, Mihran Matbaası, 1329.
- “Türkçemizin Envarı”, **Sabah**, No:3160, 18 Rebiülahir 1316.
- “Lisan-ı Türki (Osmani)”, **Hafta**, 10 Zilhicce 1298.
- “Yeni Lisan ve Edebiyatımız- Tarik-i Islah-”, **Sabah**, 27 Rebiülevvel 1316.
- “Yine Lisan”, **Sabah**, 1 Cemaziyelahir 1316.
- “Hübb-i Padişah”, **Malumat (Günlük)**, No: 428, 4 Ağustos 1898.
- “Elsine-i İslamiyye”, **Hafta**, 1. Cilt, Adet: 17, 10 Muharrem.
- Sevim, Acar, **Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü Herder**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2008.
- Şaban Abd-ül Âtî **Mu’cem-ül vasît, Mektebet-ül şuruk-ül devliyye**, Mısır, Taba’t-ül rabia’, 2004
- Atiyye,

- Şehsuvaroğlu, Lütfü, **Milliyetçilik ve Namık Kemal: Türk Düşüncesinin Evrimi Çağdaş Türk Düşüncesinde Milliyetçiliğin ve İslamcılığın Kaynakları**, Ankara, Elips Kitap, 2008.
- Şen, Adil, **İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem Fi Nizami'l-Ümem**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Şentürk, Recep, “Millet”, **DİA**, 30/64-66
- Şinasi, **Makaleler**, Hz. Fevziye Abdullah Tansel, İstanbul, Dün-Bugün Yayınevi, 1960.
- Su, Hüseyin, **Namık Kemal**, Tekirdağ, Tekirdağ Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Süleyman Nazif, **Namık Kemal**, Der Saadet, İkdam Matbaası, 1340.
- Süleyman Paşa, **İlm-i Sarf-ı Türkî**, 5. Baskı, İstanbul, Mihran Matbaası, 1301
- Tanpınar, Ahmet **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 7. Baskı, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1988.
- Hamdi
- Tansel, Fevziye “Ahmet Vefik Paşa”, **Belleten**, Cilt: XXVIII, Sayı:109, Abdullah Yıl:1964 Ocak, s. 117- 139.
- Tevetoğlu, Fethi, **Mehmed Emin Yurdakul: Hayatı ve Eserleri**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- Topaloğlu, Yusuf, **Şemsettin Sami: Süreli Yayınlarda Çıkmış Dil ve Edebiyat Yazıları: İnceleme-Metin**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2012.
- Toparlı, Recep (Ed.), **Türkçe Sözlük**, 10. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu vd., Yayınları, 2009.
- Topuz, Hıfzı, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınları, 1973.
- Tulum, Metrol, **XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Tuncer, Tekin vd., “Türk Tarihçiliğinin Türkçü İsmi”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı:62, 2017.
- Türköne, Mümtaz'er, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- Ülken, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken Yayınları, 1994.

- Yetkin, Çetin, **Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri ve Devrimler**, 3.Baskı, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1984.
- Yılmaz, Nergiz, **Namık Kemal'de Siyasi Kavramlar**, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000).
- Ziya Paşa, **Terkîb-i Bend Tercî-i Bend**, Hz. Özge Şahin Uğurel, 2. Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2012.
- , “Şiir ü İnşa” **Hürriyet**, 7 Eylül 1868
- Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner Gönen, 7. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.
- Whitney, William Dwight **The Century Dictionary An Encyclopedic Lexicon Of The English Language**, Vol. IV. New York, The Century Co. Publisher, 1889.
- “Git Vatan Kabe'de Siyaha Bürün”, (Çevrimiçi), n
<http://www.istiklalmarsidernegi.org.tr/Yazi.aspx?YID=594&KID=6&PGID=0> 15/12/2019
- “Kendini İslâmi Bir Yükümlülükle Bağlı Saymayan, Türk Olamaz”. (Çevrimiçi),
<http://www.istiklalmarsidernegi.org.tr/yazi.aspx?yid=430&kid=2> 15/12/2019

EKLER

Tablo I: Kâmûs-i Türkî'deki Mezkûr Kelimelerin Kâmûs-i Fransevî'deki Karşılıkları

Kelime	Orijinali	Fransızcası
Biat	بیعت	-
Cins	جنس	Race
Cumhur	جمهور	Public, Commun
Cumhuriyet	جمهوریت	République
Hamiyet	حمیت	Patriotisme
Hürriyet	حریت	Liberté
İstiklâl	استقلال	Indépendance
Kavim	قوم	Nation, Peuple
Meşveret	مشورت	Consaltation
Milliyet	ملیت	Nationalité
Millî	ملی	Nationale
Müsâvât	مساوات	Égalité
Müsavi	مساوی	Égal
Nizâm	نظام	Ordre, Arrangement, Regle
Osmanlı	عثمانلي، عثمانلو	Ottoman
Osmanlıca	عثمانليجه، عثمانلوجه	Langue Ottomane; En Langue Turque/Ottomane
Osmanlılık	عثمانليلق، عثمانلوليق	Nationalité Ottomane
Teşrî'	تشریع	-
Türk	ترك	Turcque
Ümmet	أمت	-
Vatan	وطن	Patrie
-perverlik	پرورلك	Patriotisme

Tablo II: Daha Önce Türkçede Olan ve Milliyetçilik ile Yeni Manalar Kazanan Kelimeler

Kelime	Orijinali	Fransızcası	Eski Anlamı	Yeni Anlamı
Biat	بيعت	-	Halifeye Biat	Hükümeti seçme
Cins	جنس	Race	Tür ismi	Millet, ırk vs.
Cumhur	جمهور	Public, Commun	Seçkin bir azınlık	Halk, millet, tebaa
Hamiyet	حميت	Patriotisme	Taassup	Vatan şuuru
Kavm	قوم	Notion, Peuple	İrk	Millet
Millî	ملی	Nationale	Dine müteallik	Millete müteallik
Nizâm	نظام	Ordre, Arrangement, Regle	Düzen, sıra	Şer’î olmayan düzen
Osmanlı	عثماني، عثمانلو	Ottoman	Devlete aidiyet	Millete aidiyet
Teşrî‘	تشریع	-	Şer’î kanunlar koyma	Hükümetin kanun koyması
Ümmet	أمت	-	Dini birlik	Millet
Vatan	وطن	Patrie	Doğulan yer	Uğrunu ölünecek yer

Tablo III: Yeni Türetilen Kelimeler

Kelime	Orijinali	Fransızcası
Cumhuriyet	جمهوریت	République
Hürriyet	حریت	Liberté
İstiklâl	استقلال	Indépendance
Meşveret	مشورت	Consaltation
Milliyet	ملیت	Nationalité
Müsâvât	مساوات	Égalité
Osmanlıca	عثمانلیجه، عثمانلوجه	Langue Ottomane; En Langue Turque/Ottomane
Osmanlılık	عثمانلیلق، عثمانلولیق	Nationalité Ottomane
Vatan	وطن	Patrie
-perverlik	پرورلك	Patriotisme

Tablo IV: Manasında Birlik Olmayan Kelimeler

Kelime	Orijinali	Kullanıldığı Manalar
Biat	بيعت	Halifeye biat, meclise biat
Cins	جنس	İrk, kavim, millet
Cumhur	جمهور	Muteber azınlık, halk
Kavim	قوم	Millet, ümmet, halk
Millet	ملت	Dinî bir topluluk, devletin tebaasındaki herkes
Osmanlı	عثمانلي، عثمانلو	Hanedanlık, tebaa
Teşrî‘	تشريع	Şerî hüküm veya kanun koyma
Ümmet	أُمَّت	Millet, kavim

Tablo V: Manasında Birlik Olan Kelimeler

Kelime	Orijinali	Kullanıldığı Mana
Cumhuriyet	جمهوريت	Yönetim şekli
Hamiyet	حميت	Vatanperverlik
Hürriyet	حریت	Özgürlük
İstiklâl	استقلال	Bağımsızlık
Meşveret	مشورت	Meclis yönetimi
Müsâvât	مساوات	Eşitlik
Nizâm	نظام	Yeni düzen
Osmanlıca	عثمانليجه، عثمانلوجه	Osmanlı Devleti'nin dili
Vatan	وطن	Uğruna ölünecek yer